

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

НАУКОВА-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи

Кіріяк Лоредана Василівна

Керівник:

кандидат історичних наук,

асистент

Руснак О.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.*

Чернівці – 2023

Анотація

Робота присвячена науковій та освітній діяльності Н.Д. Полонської-Василенко. Охарактеризовано процес формування світогляду і становлення Наталі Дмитрівни як історика й педагога. Визначено основні етапи активної викладацької діяльності й простежено еволюцію наукових поглядів Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко. Досліджено викладацьку й дослідницьку діяльність Наталі Полонської-Василенко в умовах радянської влади і німецької окупації. Подано оцінку досягнень Н.Д. Полонської-Василенко на науково-педагогічній ниві в еміграції. Окреслено її внесок у розвиток освіти й історичної науки на українських землях та в українській діаспорі.

Ключові слова: *Наталія Полонська-Василенко, історик, педагог, українська історіографія, діаспора.*

Abstract

The work is dedicated to the scientific and educational activities of N.D. Polonska-Vasylenko. The main stages of active teaching activity has been determined and the evolution of the scientific views of Nataliia Dmytrivna Polonska-Vasylenko has been traced. The teaching and research activity of Nataliia Polonska-Vasylenko under the conditions of Soviet power and German occupation has been studied. An assessment of the achievements of N.D. Polonska-Vasylenko in the scientific and pedagogical field in emigration has been given.

Keywords: *Nataliia Polonska-Vasylenko, historian, pedagogue, Ukrainian historiography, diaspora.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Кіріяк Л.В.
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Становлення як історика й педагога	10
Розділ II. Викладацька і дослідницька діяльність в умовах радянської влади і німецької окупації	41
Розділ III. Наукова і педагогічна робота в еміграції	89
Висновки	109
Список джерел та літератури	113

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко належить до плеяди видатних істориків України, праці яких є класичними орієнтирами у вітчизняній науці, на яких виховувалася історична свідомість кількох поколінь наших громадян. Водночас книга буття Наталі Дмитрівни складна, чимало сторінок її біографії суперечливі. Як і доля батьківщини вченої, вона нелегка й далеко не однозначна.

Ця людина пережила багато випробувань та драматичних подій. Непростим був і творчий шлях дослідниці, що починався з нерозуміння й несприйняття української ідеї в політиці та історіографії, а закінчився майже двома сотнями праць із терену українознавства і визнанням їх авторки одним із найкращих істориків України.

Попри певний сплеск уваги науковців на початку 1990-х рр. до складного життєвого шляху й етапів творчої праці Полонської-Василенко, в останні роки маємо не так багато робіт. І якщо до 1991 р. інтерес до цієї постаті та її науково-педагогічної спадщини проявлявся переважно в українській діаспорі, котра не мала доступу до архівів у радянській Україні, то зі здобуттям незалежності про Наталю Дмитрівну навпаки, стали більше писати на батьківщині, але при цьому мало використовуючи здобутки колег із закордону чи надзвичайно цінний джерельний матеріал звідти.

Саме тому, зважаючи на вагомий внесок Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко у розвиток української історичної науки і освіти, є необхідність зробити спробу узагальнення присвяченого життю та діяльності вченої-педагога на рівні магістерської роботи. Водночас, це дасть змогу популяризувати здобутки Наталі Полонської-Василенко та сприятиме вшануванню пам'яті про неї. Адже цьогоріч минуло рівно пів століття від її смерті, а наступного – буде 140 років від дня народження.

Мета дослідження – дослідити й узагальнити наукову і освітню діяльність Н.Д. Полонської-Василенко, визначити її внесок у розвиток освіти й історичної науки на українських землях та в українській діаспорі.

Завдання роботи:

- охарактеризувати формування світогляду і становлення Наталі Дмитрівни як історика й педагога;
- дослідити викладацьку й дослідницьку діяльність Наталі Полонської-Василенко в умовах радянської влади і німецької окупації;
- дати оцінку досягнень Н.Д. Полонської-Василенко на науково-педагогічній ниві в еміграції;
- реконструювати еволюцію наукових поглядів вченої та її вплив на розвиток української історіографії.

Об'єктом дослідження є розвиток історичної науки і освіти на українських землях та в українській діаспорі наприкінці ХІХ – в середині ХХ ст.

Предмет дослідження – етапи активної викладацької діяльності й еволюція наукових поглядів Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко.

Хронологічні рамки роботи відповідають рокам її життя (1884-1973), але основна увага сфокусована на періоді після 1916 р., коли вона була обрана приват-доцентом університету св. Володимира у Києві.

Географічні межі дослідження охоплюють українські землі й Німеччину, де Наталя Дмитрівна перебувала в еміграції.

Методологічну основу роботи складають загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності й системного підходу, як одні з головних умов науковості будь-якого дослідження. Основні методи, використані у магістерській роботі: порівняння, узагальнення фактичного матеріалу, історико-хронологічний, структурно-логічний, історіографічного аналізу та синтезу, біографічний.

Історіографія проблеми. Дослідження про Н.Д. Полонську-Василенко можна розділити на чотири історіографічні групи: перша – роботи, котрі були написані ще в дореволюційні часи (до 1917 р.) й містили короткі, уривчасті згадки про Наталю Дмитрівну та її науково-педагогічну діяльність; друга – матеріали радянських науковців; третя – студії, написані

українськими істориками з діаспори; четверта – праці вітчизняних дослідників, що вийшли друком після 1991 р.

Перші невеличкі замітки про Наталю Дмитрівну Полонську-Василенко, які частково висвітлюють роботу вченої, її погляди, відносяться ще до передреволюційних років [77, с. 1127-1128]. Згадками про наукову діяльність Полонської-Василенко цього періоду стали рецензії на її першу ґрунтовну працю «Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом». Зокрема, схвальні відгуки Г. Вернадського [39, с. 340-341], В. Завитневича [52, с. 292-293]. Вони характеризували Наталю Дмитрівну як обізнаного історика, яка своїм атласом зробила значний внесок у розвиток тогочасної науки. Короткі замітки про її світогляд та дослідження знаходимо у виданнях історико-етнографічного гуртка [75, с. 13-14, 21-22; 82, с. 167-179] при університеті св. Володимира. На жаль, через утруднений доступ до цих праць у наші дні, ми користувалися лише фрагментами з них, які процитовані у пізніших дослідженнях.

У довоєнній радянській історіографії, окрім того що Н.Д. Полонську-Василенко згадували як російського буржуазного історика, представника школи М. Довнара-Запольського [71, с. 215, 225], інформація щодо її особистості й наукової роботи практично відсутня. А у повоєнній радянській науці ім'я вченої відкрито згадувалося у критиці зарубіжної історіографії [56, с. 120] та у студіях московського дослідника В. Кабузана з історії заселення Катеринославської і Херсонської губернії XVIII-XIX ст. [57, с. 14-16].

Значно вагомішим є історіографічний доробок науковців української діаспори (доступний нам, насамперед, завдяки інтренет-проекту «Діаспоріана», де вдалося знайти велику частину робіт самої вченої та колег-науковців, написаних про неї). Серед них, одним із перших дослідників біографії та праць Наталі Дмитрівни був В. Омельченко. У кількох статтях він виклав її життєпис, охарактеризував суспільно-політичні погляди [73, 74]. Основні життєві віхи, наукові досягнення Н.Д. Полонської-Василенко протягом усього життя висвітлювали студії Л. Винара [40, 41, 42, 43, 44, 45],

І. Герус-Тарнавецької [48], Д. Дорошенка [49], О. Оглоблина [68, 69, 70].
Автори намагалися бути об'єктивними, і це є незаперечною перевагою їх
робіт, проте характерним недоліком вказаних публікацій теж є невеликий
обсяг.

На початку 1990-х рр. ХХ ст. вітчизняним науковцям відкрилися нові
можливості й сприятливі умови для здійснення об'єктивних досліджень
щодо життя й діяльності Наталі Дмитрівни. Одним із перших учених, який
досліджував її життєвий і творчий шлях, став С. Білокінь [26]. Тоді ж досить
грунтовні матеріали почав публікувати І. Верба [30, 32, 33, 34, 35, 36, 38].
Історик описував родовід, біографію, зробив певний огляд та аналіз наукової
спадщини Наталі Полонської-Василенко. Підсумком його творчих пошуків
стала публікація монографії про неї [31].

Спробу аналізу життєвого шляху, наукової та викладацької діяльності
Н.Д. Полонської-Василенко зробив В. Ульяновський [80, с. V-LXXXVIII].
Він віднайшов численні факти й деталі, пов'язані з її життям і ранніми
дослідженнями. Початки наукової роботи Н. Полонської-Василенко, які
проходили зокрема й у Криму, намагався розкрити історик А. Непомнящий
[65, 66, 67]. У своїх нарисах вчені акцентували увагу на тому, що за
дореволюційних років Наталя Дмитрівна працювала у контексті
загальноросійської історіографії.

Помітним явищем у сучасній українській історичній науці стали
наукові публікації Н. Швайби [81], у яких авторка зробила короткий огляд
наукової спадщини Наталі Полонської-Василенко й дослідила її
джерелознавчий доробок на матеріалах Південної України. При цьому
Н. Швайба спробувала прослідкувати еволюцію наукових поглядів
знаменитої вченої.

Цінними для нашої роботи є монографія і стаття К. Кобченко [58, 59].
Досліджуючи історію Київських вищих жіночих курсів, вона велику увагу
приділила й особистостям курсисток, серед яких була й Наталя Полонська-
Василенко.

У низці сучасних історичних досліджень Л. Бусленко [29], Н. Герасименко [47, с. 227-261], С. Михальченка [64], присвячених життю й науковій діяльності М. Довнара-Запольського, відтворюються фактори й чинники, під впливом яких формувався науковий світогляд учениці відомого вченого – Наталі Дмитрівни.

І. Матяш у своїй монографії частково охарактеризувала організаторські та педагогічні здібності, оточення, у якому Н.Д. Полонська-Василенко перебувала до середини 1920-х рр. [63]. Зокрема, матеріал стосується роботи Наталі Дмитрівни у Київському археологічному інституті.

Студії В. Заруби, присвячені А. Синявському [53] та М. Слабченку [54], дали можливість простежити наукові контакти вченої, її роль у просуванні справи видання Архіву Коша Запорозької Січі, охарактеризувати історіографічну ситуацію 1920-30-х рр. О. Богдашина розкрила організаційні засади наукової співпраці Д. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко у 1920-ті – на початку 1930-х рр. [27, 28].

Отже, хоч історики й торкалися постаті й наукового доробку Н. Полонської-Василенко, вони мало уваги звертали на її родовід, світогляд, практично не аналізували її педагогічну діяльність.

Джерельна база дослідження. Для вивчення життєпису й науково-педагогічної діяльності Н.Д. Полонської-Василенко використано багату мемуарну спадщину, залишену нею особисто і її сучасниками, а також власні публікації вченої.

Найбільш цінним, на нашу думку, джерелом, котре дає достатньо повну інформацію щодо біографії Наталі Дмитрівни є нещодавно опубліковані спогади вченої [22]. У цій збірці містяться як раніше опубліковані [5, 6, 12, 15, 18, 19, 24], так і невідомі широкому загалу мемуари історика. Саме завдяки їм особистість Наталі Полонської-Василенко можна достатньо добре дослідити й ще раз переконатися, що якщо до 1917 р. вчена-педагог була яскравим представником російської творчої інтелігенції, думала і творила виключно в загальноросійському контексті, то згодом її погляди

змінилися в бік проукраїнської позиції. Причому, цей поворот найбільше проявився після виїзду на еміграцію.

Також варто відзначити спогади її останнього чоловіка О. Моргуна, що також публікувалися закордоном [2, с. 51-54]. Зокрема, автор, який провів з Наталею Дмитрівною найскрутніші для неї роки Другої світової війни та значну частину еміграційного періоду, змальовуючи основні віхи біографії, чітко наголошував на державницьких поглядах своєї дружини [2, с. 52].

Іншим важливим джерелом для написання дипломної роботи стала наукова спадщина вченої, котра з початку 1990-х рр. поступово почала повертатися на батьківщину. В Україні були перевидані кілька її фундаментальних праць – «Історія України» [9, 10], «Українська Академія Наук (Нарис історії)» [23], «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (у двох томах) [7, 8], а також окремі статті: «Цензурові утиски на Україні» [25, с. 312-321], «Список видань Академії Наук, знищених у 1930-х роках» [21, с. 23-25] тощо. Відзначимо, що «Історія України» Полонської-Василенко – продукт її довголітньої праці як ученого й педагога. Робота є справжнім пам'ятником дослідниці й водночас завершенням її довгого тернистого шляху від загальноросійської ідеї до української.

Отже, оцінюючи характер та зміст джерел, варто зазначити, що їх застосування забезпечило досить добре підґрунтя для об'єктивного відтворення й наукового переосмислення науково-педагогічної кар'єри Наталії Дмитрівни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів магістерської у різних історичних дослідженнях: щодо біографії, наукової та педагогічної діяльності Н.Д. Полонської-Василенко, проблем розвитку української освіти. Матеріали дипломної роботи можна використовувати при підготовці навчально-методичної літератури й створенні бібліографічних довідників, а також при підготовці у закладах вищої освіти навчальних курсів «Історія освіти в Україні», «Українська історіографія», «Історія педагогіки» тощо.

Структура роботи відповідає вказаній меті й завданням магістерського дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ЯК ІСТОРИКА Й ПЕДАГОГА

Наталя Дмитрівна Меньшова народилася 31 січня (13 лютого за новим стилем) 1884 р. в Харкові у родині старшого ад'ютанта Харківського окружного артилерійського управління капітана Дмитра Петровича Меньшова.

Нащадок відомого дослідника Слобожанщини Григорія Данилевського, Дмитро Меньшов також цікавився історією. У 1893-1914 рр., уже будучи помічником начальника (підполковник), а потім начальником (генерал-майор) Київського окружного артилерійського складу, в старому Київському арсеналі він віднайшов унікальний архів II армії за 1810-1840 рр.; вивчав історію Києва, історію військової справи й став активним діячем Київського відділу імператорського Російського воєнно-історичного товариства [2, с. 51].

Після смерті генерала-лейтенанта Меньшова у 1918 р. його донька написала окрему записку про віднайдений батьком архів, щоб зберегти працю батька й сам архів. Цей факт є символічним: потяг Наталі Дмитрівни до історії, архівних розшуків та наукових занять не випадковий – перед нею був прекрасний приклад батька.

Матір'ю Наталі була Марія Федорівна Мухортова – жінка тонкого розуму й почуттів, добре освічена, обізнана зі світом. Вона передала доньці всі свої жіночі риси, прищепила смак до літератури, мистецтва, життєвих зручностей, – власне, витворила жіночу сутність Наталі [80, с. VIII].

Наталя Дмитрівна народилася у православній сім'ї і була хрещена 15 березня 1884 р. у Хрестовоздвиженській церкві Харкова священником Павлом Григоровичем. Усе своє життя Полонська-Василенко залишалася віруючою людиною, відвідувала церкву, любила церковні свята. На еміграції вона зайнялася історією церкви в Україні і написала ряд цінних розвідок. У багатьох випадках і навіть життєвих катастрофах віра допомагала їй вистояти і подолати перешкоди. За свідченням прот. А. Дублянського, Наталя Дмитрівна була «доброю християнкою і вірним членом УАПЦ» [51, с. 475].

Харків маленька Наталя майже не запам'ятала, за винятком будинку і подвір'я, де мешкала її родина. У 1889 р. родина Меншових переїхала до Києва. З цього часу протягом більше як півстоліття (до 1943 р.) доля Наталі Дмитрівни була пов'язана з цим містом, у яке вона була закохана, якому присвятила низку своїх праць і про яке з гострим ностальгічним почуттям постійно згадувала на еміграції.

Початкову освіту Наталя отримала вдома (десь до 13 років під керівництвом гувернанток), а у 1897 р. була прийнята до 5-го класу семирічної Фундукліївської Маріїнської жіночої гімназії. Як засвідчують атестації, навчалась дівчина добре, незважаючи на численні пропуски у зв'язку із серцевою хворобою. Особливі успіхи вона мала в гуманітарній сфері (історія, словесність, російська та німецька мови) й дещо гірші з фізики, географії та Закону Божого. Наталя мала добрий естетичний смак і мистецькі здібності (любила танцювати й співати). Гімназію вона закінчила у травні 1900 р. з відмінними та добрими оцінками і була нагороджена срібною медаллю.

До цього часу, ймовірно, належить її перша літературна проба пера, текст якої зберігся. Рукопис під назвою «Экзамен. Этюд» містить опис випускного екзамену з французької мови, який складає «струнка білява дівчина» Зехова суворій викладачці Ользі Назар'євій. Це був останній іспит, з усіх предметів учениця отримала вищий бал і «должна получить первую медаль – это все решили и в гимназии и дома» [7, с. 50]. У юній Зеховій явно проглядають риси авторки, її біографічні дані цілком збігаються з описом героїні. Мабуть, даний твір призначався для публікації (підписаний Н.М.-ва й указана адреса авторки з повним ім'ям), але був повернений авторці [80, с. IX].

Отримавши гімназійний атестат і пройшовши додатковий річний педагогічний курс стажування, Наталя здобула звання домашньої вчительки. Пізніше їй було видане спеціальне свідоцтво Управи Київського навчального округу на право бути домашньою наставницею, вчителькою і вихователькою.

У 1905 р. Наталя Дмитрівна вступила на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів (ВЖК) А.В. Жекуліної, але провчилася там недовго. Того ж року вона була обрана членом Ради і секретарем Київського відділення попечительства про сліпих. Не випадково її першою публікацією була замітка про концерт, даний вихованцям Київського училища сліпих на користь поранених у війні з Японією.

Незабаром у житті Наталі Меньшової сталася важлива подія – 14 травня 1906 р. вона вийшла заміж за поручика Сергія Гавриловича Полонського (нар. 1879 р.). Вони були знайомі з 1904 р. Полонський, згідно з переказами, навіть стрілявся через Наталю, на дуелі. Російсько-японська війна спочатку перешкодила їхньому шлюбові, а коли Сергій повернувся, вони обвінчалися.

З самого початку шлюб виявився невдалим. Наталі не подобалися інертність, несамостійність, егоїзм чоловіка. Вона відмовилася, зі свого боку, супроводжувати його на місце призначення по службі (Кишинів, Житомир, навіть Петербург). Наталя писала Полонському: «Виходячи заміж, я не збираюся стати ідеальною безликою дружиною, про яку чоловік згадує лише тоді, коли йому потрібна її послуга і все життя якої є догодження чоловіку, – ні, віддаючи своє життя, я хочу отримати те саме, думати й піклуватися про чоловіка я можу лише впевненою, що він робить те саме відносно мене, що послуги наші взаємні, що і він страждає моїми стражданнями і радується моїми радощами, бути ж вічною рабинею... я не можу» [7, с. 56].

Відносини молодого подружжя не склалися, і незабаром постало питання про розлучення. Ця особиста драма дуже затяглася і забрала багато нервів. Нарешті 19 січня 1914 р. справа була розглянута настоятелем Києво-Печерської Ольгинської церкви. Після розлучення Наталя Дмитрівна зберегла прізвище першого чоловіка.

Одруження і затяжний процес розлучення все ж не перешкодили Полонській продовжувати освіту. У 1907 р. вона вступила на історико-філологічне відділення Київських Вищих жіночих курсів при Київському

університеті (або: Київський університет св. княгині Ольги), де «прослухала повний курс наук», витримала всі екзамени, провела практичні заняття і на «відмінно» написала курсову роботу «Матріархат у стародавній Греції і його відображення в оповідях про амазонок» та реферат «Звільнення селян та його історичне значення» [7, с. 65]. Ці праці не були самостійними й написані в душі офіційної історіографії, зокрема остання, де звеличувався цар-визволитель Олександр II. І.В. Верба стверджує, що даний реферат Полонська, як найкраща студентка, прочитала перед Миколою II та його свитою на відкритті пам'ятника Олександрю II у Києві в 1911 р. [37, с. 124]. У травні 1911 р. Полонська закінчила ВЖК з правом скласти екзамени ще й по слов'яно-російському відділенню [80, с. X].

Ще у вересні 1910 р. вона була запрошена викладати історію у Київській жіночій прогімназії Н.Г. Байкової і з 28 жовтня почала викладання в 3-му класі (по два уроки на тиждень). Цю посаду Полонська зберегла за собою аж до закриття гімназії в 1918 р.

Після закінчення ВЖК її запросили також викладати історію в приватній жіночій гімназії В.Н. Трифонової, де Наталя Дмитрівна працювала два роки – з вересня 1912 по червень 1913 в 4 і 5 класах. Одночасно (з 1912 по 1915 р.) Полонська була залишена асистентом при кафедрі російської історії та методики викладання історії на ВЖК і відразу подала прохання у Міністерство народної освіти про дозвіл скласти іспити на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Дозвіл був наданий, і у квітні-травні 1913 р. Наталя Дмитрівна успішно склала усі іспити на історичному відділенні і отримала диплом I ступеня за №453127. Затим рік (із жовтня 1914 по літо 1915 р.) вона викладала географію у хлоп'ячій гімназії Науменка.

Як для жінки Полонська здобула досить високу освіту, яку мали далеко не всі представники інтелігенції. Однак вона вирішила на цьому не зупинятися й отримати магістерський ступінь. Наталя Дмитрівна мала для

цього всі підстави. Перед першою світовою війною вона вже мала кілька публікацій і була знана як перспективна дослідниця.

27 лютого 1911 р. Полонська була обрана дійсним членом Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, а у 1912 р. – дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця. 17 лютого 1913 р. вона стала членом комісії відділу «Старий Київ» при Київському художньо-промисловому й науковому музеї ім. Миколи II [80, с. XI].

Початок наукової діяльності Наталі Полонської належить до 1909 р., коли вона працювала над матеріалами вотчинного архіву кн. Куракіних і Чічеріних, що тимчасово зберігався в Києві. Керував її науковою працею проф. М.В. Довнар-Запольський. За редакцією останнього того ж року були написані й видані перші наукові статті Полонської про «Руську Правду», домашній і громадський побут, сільське та міське населення Давньої Русі та степняків. В архіві збереглося також два варіанти наукового реферату «Джерела «Руської Правди». Під впливом Довнар-Запольського були написані також статті про церковні старожитності Києва та корчмарську справу в XVII ст. Як викладач ВЖК Полонська-Василенко опублікувала в часописі курсів методичну статтю про наочні посібники з історії [37, с. 125].

Слід зазначити, що на той час професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський уже створив у Києві власну школу істориків-економістів. У 1906 р. він відкрив комерційні курси, які вже 1907 р. перетворив на інститут (офіційний статус був наданий 1912 р.). Професор вів тут дуже популярний серед студентів курс історії народного господарства Росії, дотримуючись методу позитивізму (як учень В.Б. Антоновича) та поділяючи ідеї економічного матеріалізму й домінування географічного фактора.

Протягом 1903-1917 рр. він керував історико-етнографічним гуртком при Київському університеті, де його учнями були відомі історики О.М. Гнешуєв, Ф.Я. Клименко, Б.Г. Курц, Г.О. Максимович, В.О. Романовський, Ф.Л. Ернст, П.П. Смирнов, Є.Д. Сташевський, Ф.М. Яницький. Відомий на еміграції історик України Д.І. Дорошенко також

пройшов школу професора, працював у його історико-етнографічному гуртку й отримав пропозицію вченого залишитися при кафедрі історії Росії для підготовки до професорського звання. Саме на засіданнях цього гуртка студенти набували досвіду наукової праці, аналізу матеріалу й виробляли в собі критичне мислення під час диспутів. Полонська прочитала в гуртку близько 10 рефератів [37, с. 126].

Окрім того, Наталя Дмитрівна безмежно закохалася у свого вчителя, мріючи, попри протидію батьків, стати його дружиною. Слава Довнар-Запольського в Києві була на той час дуже гучною. Осип Мандельштам, Айседора Дункан та інші знаменитості, відвідуючи Київ, обов'язково бували у професора. Завдяки останньому Полонська також мала можливість вишуканого спілкування [80, с. XII].

Школу Довнар-Запольського Наталя Дмитрівна яскраво продемонструвала влітку 1911 р. на XV Археологічному з'їзді в Новгороді. Тут вона мала дві доповіді: «Древнейшие храмы Старой Руссы» та «Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и гг. Чичериных» [7, с. 69]. Оцінюючи в одній із своїх публікацій результати з'їзду, Полонська зауважила, що тут після кількох доповідей заговорили про нову школу істориків-економістів проф. Довнар-Запольського.

Молода дослідниця, крім економічних проблем, цікавилася також мистецтвом (не в мистецтвознавчому, але в історичному плані), про що свідчить її цікава стаття про церкви Старої Русси. Вже після з'їзду, навесні 1912 р., Полонська отримала можливість зіставити давньоруське і середньовічне західноєвропейське мистецтво, подорожуючи по Німеччині, Італії, Швейцарії. Це збагатило її знання і сприяло розвиткові асоціативного мислення та вміння порівнювати історичні процеси в різних країнах.

Праця на ВЖК під керівництвом М.В. Довнар-Запольського все ж залишала час для старих уподобань. Наталя Дмитрівна працювала у Київському музеї старожитностей, брала участь (1908-1910 рр.) у розкопках відомого археолога В.В. Хвойки, а також В.Г. Ляскоронського у Білгородці

поблизу Києва. Цим працям була присвячена невеличка стаття Полонської у збірнику підготовчих матеріалів до XV Археологічного з'їзду. Полонська опублікувала також звіт про цей та IV обласний з'їзд у Костромі.

Однак найбільшою працею Наталі Дмитрівни довоєнної доби був, безперечно, виготовлений за редакцією М. Довнар-Запольського «Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом» [7, с. 70]. Атлас мав 119 таблиць і вміщував близько 1000 знімків пам'яток старовини від часів палеоліту до середини XIX ст. Полонській належало 150 сторінок пояснювального тексту. В атласі були представлені архітектура, одяг, прикраси, зброя, церковне начиння, побутові речі, література і різновиди мистецтва. Атлас мав три випуски, й у кожному певне місце відводилося українським пам'яткам (але в контексті загальноросійської історії). Наприклад, «Килим Полуботка» був поданий на окремому аркуші і у фарбах. Авторка доклала багато праці, скористалася консультаціями та колекціями М.С. Грушевського (збереглися листи Полонської до вченого з проханням надати фотоматеріал), В.О. Городцова, В.З. Завитневича, В.Є. Козловської й навіть академіка М.П. Кондакова [80, с. XIII].

Атлас готувався як посібник для шкіл, і саме ця обставина значно ускладнила його долю. Перший випуск видання був надісланий до Міністерства народної освіти задля рекомендації до використання у школах ще навесні 1913 р. [15, с. 40].

Тим часом (квітень-травень) Наталя Дмитрівна складала іспити у Київському університеті за історико-філологічне відділення. Із 20 предметів 18 вона склала на «відмінно»; 2 на «добре», отримавши диплом I ступеня [37, с. 126].

Успішно склавши іспити, Полонська поїхала відпочивати на Балтику (в Любаву), потім відвідала Одесу й була зачарована нею. Як зазначала дослідниця, хоч і возила за собою «багато книжок», але «наука якось не посувалася» [15, с. 405].

Тим часом почався перший акт історії з її атласом. Разом із Довнар-Запольським Полонська спокійно чекала від Міністерства народної освіти дозволу поширення його в школах, що мало значно збільшити тираж. Але, повернувшись з Одеси, Полонська отримала розгромну рецензію відомого археолога А.А. Спіцина з висновком, що атлас не може бути рекомендований для шкільного вжитку.

В офіційному листі від Міністерства цей присуд був повторений. Тут було зазначено, що найважливішим недоліком атласу є репродукування предметів у різних масштабах, «що створює зовсім неправильне уявлення про їхні оригінали». Незабаром рецензія Спіцина була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» (ЖМНП). Зі згоди Довнар-Запольського за допомогою В. Данилевича Полонська написала дві відповіді, що також були опубліковані в «ЖМНП» та окремою брошурою [80, с. XIV].

Відповідь молодій авторки була дещо роздратованою. Вона стверджувала, що рецензент не зовсім сумлінно читав працю. Окрім того, Спіцин не погоджувався не з нею, а з усталеними в науці поглядами колег, на які спиралася Полонська. Вона навіть просила Міністерство передати її працю для рецензії іншому вченому. Голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова та відомий археолог В.Г. Городцов схвально відгукнулися на ці публікації. У пресі почали з'являтися позитивні відгуки на атлас. «Таким чином, моя «честь» автора і археолога була реабілітована», – відзначала Наталя Дмитрівна [15, с. 41].

На противагу Міністерству народної освіти у вересні 1913 р. та березні 1914 р. перший і другий випуски атласу були рекомендовані у фундаментальні бібліотеки військово-навчальних закладів і ротних військових училищ і VI-VII класів кадетських корпусів Головним управлінням військових навчальних закладів. У жовтні 1914 р. Міністерство торгівлі та промисловості рекомендувало атлас для навчальних закладів свого відомства. І нарешті, у квітні 1916 р. видання було рекомендоване як

навчальний посібник для старших класів середніх навчальних закладів відомства імператриці Марії. А Київський учбовий округ в особі його попечителя, визнаючи Полонську після виходу її атласу компетентним фахівцем, у 1915 р. надіслав їй на рецензування настінну карту Росії XVI-XVII ст. з атласом пам'яток російського мистецтва Московської доби.

Однак через заборону Міністерства народної освіти основний можливий споживач видання – школи – не закупили атлас, і тираж у 3000 примірників не розійшовся. Хоча комісія ще раз розглядала це питання, новий рецензент І.О. Шляпкін знову повторив закиди Спіцина. «Так було стверджено смертний вирок Атлясові», – писала вчена у спогадах [7, с. 84]. Як довідалася пізніше Полонська, причиною цього були не наукові претензії, а, ймовірно, конкуренція, – тоді у Петербурзі учні С.Ф. Платонова теж готували атлас і видали перший випуск. Тому, очевидно, невиправданим є припущення, нібито атлас не допустили до шкіл через його яскраве українське забарвлення. Важко твердити про це забарвлення, як з огляду змісту видання, переконань самої авторки й ще більше з огляду на редакцію Атласу Довнар-Запольським, якого просто неможливо було на той час звинувачувати в «українофільстві» [80, с. XV].

У 1913-1914 рр. були підготовлені другий і третій випуски атласу з матеріалами XVI-XIX ст. За словами самої Полонської, «йому довелося відіграти чималу роль в історії української культури. Довгий час Атляс був єдиною книгою такого роду, і його таблиці широко передруковували в інших виданнях... виставляли на експозиціях, в музеях і т. д. ... Атляс зо всіх моїх праць користувався найбільшою популярністю і приніс найбільше користі українській культурі. Де б я не була, – в усіх містах України Атляс був відомий» [15, с. 41]. До речі, це підтвердив навіть у 1940 р. акад. А.Ю. Кримський.

Зрештою, не змогло обійти це видання й Міністерство народної освіти. У січні 1916 р. усі три випуски були презентовані міністру Ігнатову, якому вони сподобалися; міністр передав Атлас синові і наказав голові навчального

комітету Левицькому позитивно вирішити питання про рекомендацію атласу для шкіл. Полонська і Довнар-Запольський 5 лютого подали формальне нове прохання до МНО про рекомендацію видання. Нарешті 14 червня 1916 р. була отримана офіційна відповідь, що Міністерство визнало за можливе «допустити до вжитку як необов'язкового навчального посібника у середніх навчальних закладах, а також внести його до списку книг, що заслуговують на увагу при поповненні учнівських бібліотек» [7, с. 89]. При цьому Міністерство, як і раніше, визнавало досить добрим текст пояснень і не зовсім задовільними ілюстрації.

Вся ця історія наведена нами в деталях тому, що вона найкраще ілюструє характер початкової наукової діяльності Полонської й спростовує загальнопоширену в працях про неї оцінку даного етапу як наполегливого обстоювання окремішності історії України та пропаганди пам'яток української культури й мистецтва. Цілковитим міфом є й пояснення боротьби із МНО за атлас як протидію Міністерства його українському спрямуванню. На той час Наталя Дмитрівна не відокремлювала історію України: писала, говорила й мислила в контексті загальноросійської історії. Вона була ученицею Довнар-Запольського – визнаного глави школи русистів у Київському університеті. Тобто, на даному етапі Полонська дотримувалася загальноприйнятої на той час офіційної концепції російської історіографії, в річищі якої бачила й історію та культуру Малоросії. Це абсолютно не принижує заслуг і загальної оцінки вченої, яка пізніше знайшла в собі сили докорінно переглянути свої вже досить усталені погляди й поступово перетворитися з русофілки на українофілку.

У 1913 р., коли почалися перипетії з атласом, Полонська розпочала підготовку до складання магістерського іспиту. Довнар-Запольський, як і іншим своїм учням, рекомендував їй теми з російської історії. «В цьому була його велика помилка, за яку довелось дорого йому заплатити», – зауважувала у споминах Полонська [7, с. 91]. Вона відмовилась від тем власне з історії Московії, головне через відсутність у Києві архівів, і заявила про більшу

схильність до місцевої історії та археології. Довнар-Запольський запропонував або розробляти Румянцевський опис Малоросії, або дослідити діяльність Потьомкіна у Південній Росії [80, с. XVI].

Наталя Дмитрівна обрала останню тему й почала збирати матеріал паралельно з підготовкою до іспиту. На Різдво 1913-1914 рр. вона ознайомила з московськими архівами (Лефортовським, Державної Ради, Московського відділення архіву Головного штабу та Міністерства закордонних справ). У лютому 1914 р. дослідниця вирушила до Катеринослава, де хотіла лише дізнатися про наявність матеріалів із часів Потьомкіна у Катеринославі [15, с. 44].

З дозволу губернатора Полонська плідно попрацювала в архіві Катеринославського губернського правління та інших присутніх місць, де зберігалися документи з 1764 р. (Катеринославського намісництва, намісницького правління, казенної палати, Новоросійського та Азовського губернського правління, частина архіву часів Новосербії та Нової Січі). «Всі ці архіви були мало досліджені і являли колосальний інтерес для історії Південної України, питань адміністрації та заселення країни», – писала пізніше дослідниця.

Неоціненні послуги в архівній роботі надав Полонській відомий історик церкви й знавець місцевих архівів В.О. Біднов. Протягом двох тижнів він майже щовечора приходив до Полонської, й вони «вели безконечні розмови на тему, яка найбільше цікавила: про положення Південної України XVIII ст.» [7, с. 95]. Дослідниця пізніше зазначала: «В наслідок цих бесід у мене вже тоді сформувався моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях: що Південна Україна була й залишилась Україною, частиною великої України» [7, с. 95].

У Катеринославі Полонська особисто познайомила з Д.І. Яворницьким. Перша зустріч була не зовсім вдалою. Наталя Дмитрівна згадувала: «Він мене прийняв дуже люб'язно, показував музей і оповідав прекрасно, але речі, які не дуже мені подобалися: про те, яку шкоду роблять

різні «гастролери», які приїжджають нібито для праці в архівах та музеях, як вони заважають взагалі працювати і як багато при цьому гине коштовних матеріалів» [15, с. 45].

Однак Полонська все ж страшенно жалкувала, що не змогла плідніше поспілкуватися зі знаменитим істориком, на консультації якого «покладала найбільше надій», праці якого високо цінувала. Пізніше дослідниця дещо переглянула свої ранні думки про «безспірність» праць Яворницького, але пошану до нього пронесла через усе життя. У 1929 р., коли вченого обирали на академіка, Полонська написала один із офіційних відгуків про його наукові заслуги [80, с. XVII].

У катеринославських архівах Полонська почерпнула багато матеріалів, склала докладний опис рідкісних документів. Усе опрацювати не вдалося, але катеринославський губернатор дозволив надсилати документи до Києва на адресу Воєнно-історичного товариства. Вже у березні 1914 р. було переслано 129 архівних справ за 1776-1791 рр. Губернатор обіцяв сприяти у цьому й надалі, сподіваючись, що чарівна дослідниця ще хоч раз відвідає місто, й задля цього ладен був затримати висилку справ, якби не боявся гніву пані Полонської. У липні 1914 р. документи були повернуті до Катеринослава. Ці та інші безцінні раритети загинули під час другої світової війни. Це ще більше підносить наукове значення праць Полонської, в яких вони були використані, а також її численних виписок, які також збереглися.

Полонська спочатку дуже широко поставила собі завдання – розкрити всі сторони економічного, соціального та культурного життя Новоросії за часів Потьомкіна. «Мене цікавили ті умови, в яких складалося нове життя широкої країни, – згадувала дослідниця у 1925 р., – ті величезні матеріальні кошти і духовні засоби, які могли бути використовані для цього, заснування нових міст і осель, куди тисячі людей зходилися з різних сторін, щоб начати будівлю нового життя. Найбагатша природа, здавалося, сприяла всьому і давала змогу одержувати найкращих наслідків од праці. Цікавила мене теж і сама особа князя Потемкіна, якої не могли розгадати сучасники, – чванлива,

горда, лінива, дерзька в Петербурзі і така енергійна, клопітка, ласкава в Новоросії та Тавриді, де він входив в дрібниці і багато дечого передбачав» [7, с. 102-103]. Первісний задум згодом був звужений – основний масив архівних матеріалів стосувався питання заселення Південної України.

Після обстеження катеринославських архівів наукові пошуки довелося припинити. На 20 грудня 1914 р. Полонській був призначений магістерський екзамен з загальної історії. В архіві збереглася частина програми цього екзамену з нової історії від епохи Відродження XVI ст., яка включала детальний виклад Реформації, Відродження, історії Італії, Франції, Німеччини, Англії, Нідерландів, Іспанії. 10 червня 1915 р. Полонська склала екзамену з середньовічної історії та політичної економії. Тим часом адміністрація ВЖК 15 травня 1915 р. запропонувала їй зайняти посаду викладача російської історії.

Магістерський іспит із загального фаху «російська історія» був складений Полонською досить успішно. Вона отримала відповідне посвідчення від 10 червня 1915 р. за №235470. Це давало їй звання магістра російської історії й право після виголошення пробних лекцій претендувати на звання приват-доцента університету [80, с. XVIII].

Ситуація ускладнювалася багатьма причинами. По-перше, жінка в Російській імперії практично могла отримати це звання лише у винятковому випадку. По-друге, йшла війна, і Київський університет був евакуйований до Саратова. По-третє, Наталя Дмитрівна хворіла і змушена була увесь час лікуватися на півдні.

Звичайно, для полегдження справи міг використати свої зв'язки генерал Меньшов. У червні 1915 р. Полонська, отримавши дозвіл начальника штабу, відвідала батька у ставці в Рівному. Справа почала поволі рухатися. Довнар-Запольський радив подати прохання про читання пробних лекцій деканові історико-філологічного факультету Варшавського університету, який був евакуйований до Ростова. Він запевняв, що професори там посередні, Полонська нікому з них не знайома і на лекцію ніхто не прийде. У

Києві ж прийдуть усі, і «один Лобода чого вартий». Вчитель рекомендував Наталі Дмитрівні першу лекцію присвятити християнству на Русі до Володимира, а другу – Потьомкіну. В разі успіху, за словами Митрофана Вікторовича, на осінь можна було чекати затвердження приват-доцентом і почати читання курсу старожитностей замість Данилевича у Київському університеті.

Однак такий план не пройшов. Виявилось, що згідно зі статутом Варшавського університету потрібно було подати й публічно захистити магістерську дисертацію. Декан Козловський у січні 1916 р. запропонував захистити одну зі статей, але для цього Полонська як особа жіночої статі мала отримати спеціальний дозвіл міністра. У березні надійшла відповідь з Петербурга. Вона була невтішна: «Міністерство не знаходить достатніх підстав до задоволення порушеного клопотання про дозвіл читання пробних лекцій в імп. Варшавському університеті без захисту... дисертації» [7, с. 112]. Полонській було запропоновано звернутися до університетів, які не потребують магістерської дисертації, а лише іспит, – Новоросійського або Харківського.

Довелося наполегливо добиватися дозволу тепер уже в евакуйованому до Саратова Київському університеті. Ситуація значно ускладнювалася загостренням хвороби – туберкульозу. Лікування в Алуці не давало радикальних результатів, тому лікарі не рекомендували вести напружені заняття й відбувати довгі подорожі. Але Полонська не відступала. У березні 1916 р. вона нарешті добилася дозволу прочитати пробні лекції в Саратові і, незважаючи на протести лікарів, вирішила їхати у квітні. Між тим почувала себе Наталя Дмитрівна дедалі гірше [37, с. 127].

21 квітня 1916 р. Полонська виїхала до Саратова. Київська професура, що перебувала там, украй була невдоволена умовами життя, провінційною відірваністю від світу. Полонській, навпаки, усе дуже сподобалося. Із Довнар-Запольським вона відвідала усі місцеві пам'ятні місця, церкви і монастирі. Особливу насолоду їй принесла подорож по Волзі [80, с. XIX].

25 квітня відбувалася перша відкрита лекція Полонської на тему «Питання в російській літературі про християнство на Русі до Володимира» [7, с. 115]. Прийшло багато слухачів: студенти, курсистки, професори університету Бубнов, Голубєв, Покровський, Лобода, Сташевський, Карпеко, Кордт. Свої враження Наталя Дмитрівна того ж дня виклала в листі до батьків: «Хвилювалася я лише на початку, говорила напам'ять – без шпаргалок; говорила рівно 45 хвилин. Грім аплодисментів» [7, с. 119]. Усі професори дуже хвалили лекцію.

Друга лекція («Петровські реформи у свідомості сучасників») відбулася 2 травня. Полонська писала батькові: «Лекція пройшла з великим успіхом, хоч я читала її гірше, ніж минулого разу» [7, с. 120]. На лекції були присутні професори Бубнов, Кулаковський, Голубєв, Сонні, Довнар-Запольський, Грунський, Спекторський, Павлуцький, Сташевський. Усі давали добрі відгуки. А декан Бубнов на вечірньому засіданні Ради історико-філологічного факультету поставив питання про необхідність праці Полонської на факультеті в якості приват-доцента.

Наталя Дмитрівна дуже хотіла отримати курс старожитностей (тобто археології). Вона сподівалася, що читатиме його паралельно в Київському університеті та на Вищих жіночих курсах з осені 1916 р. Однак із Петербурга знову прийшла відмова. Міністр народної освіти не допустив Полонську до читання лекцій на загальних засадах [37, с. 127].

Причиною цьому було, безперечно, не переслідування за українофільство, як про це писали деякі біографи вченої, а виключно стать претендентки. Згадаємо, що навіть Софія Ковалевська змушена була виїхати за кордон, щоб отримати кафедру. Щоправда, у 1915-1916 рр. жінки вже здобували посади в російських університетах, але лише з природничих наук [4, с. 126].

Потрібно було мати неабияку мужність, волю, цілеспрямованість, серйозну підтримку, щоб усупереч усьому добитися свого. 11(23) травня 1916 р. Наталя Дмитрівна Полонська була обрана приват-доцентом

Київського університету. При цьому керівництво історико-філологічного факультету планувало відкрити кафедру археології, яку мав представляти єдиний викладач цієї дисципліни – Н.Д. Полонська – з обранням її ординарним доцентом, а згодом професором. Однак цей план так і не був реалізований в умовах евакуації, а затим – революційних подій [80, с. XX].

Полонська, не чекаючи затвердження, почала читати курс «Руські старожитності». Це був перший великий тріумф першої в стінах Київського університету історика-жінки приват-доцента Наталі Полонської. Але то була лише часткова перемога. Слід було добитися затвердження від Міністерства. Боротьба тривала більш як півроку. Ректор М.М. Цитович двічі звертався до попечителя Київського учбового округу з проханням затвердити Полонську в званні приват-доцента.

Нарешті 5 грудня 1916 р. попечитель повідомив, що Міністерство народної освіти ще 16 листопада дозволило допустити Полонську до читання лекцій у Київському університеті як приват-доцента. А відповідне посвідчення було видане вже постфактум лише 13 грудня 1917 р. [37, с. 128].

Після успішного читання перших лекцій Наталя Дмитрівна змушена була негайно повернутися на лікування до Алупки. Напруження останнього часу далося взнаки, і стан здоров'я значно погіршився. «Мене так скрутили мої недуги, – писала вона В.С. Іконникову, – що я довго не могла навіть по кімнаті рухатися без сторонньої допомоги» [7, с. 125]. Полонська подала офіційне прохання про перенесення її курсу з весняного на осінній семестр 1916 р. й про відрядження її для наукової праці в архіви Москви, Петрограда, Одеси, Керчі, Миколаєва з метою збирання матеріалів для дисертації «Потьомкін у Південній Росії» [7, с. 126]. Пізніше через хворобу та наукові заняття лекції довелося перенести аж на осінь 1917 р. На той час університет уже повернувся до Києва.

В Алупці Полонська дуже нудилася. Недовгою розрадою стала короткотривала подорож на лікування до Італії в липні-серпні 1916 р. Але Наталя Дмитрівна більше подорожувала, ніж лікувалася. Вона була в захваті

від пам'яток Відродження, вражена величчю Рима, спогляданням унікальних гробниць і мозаїк Равенни. Очевидно, все це надало їй сил і снаги. Коли Полонська повернулася з подорожі, то вже енергійно планувала нову поїздку до Катеринослава в архіви. Взимку дослідниця збиралася відвідати Москву задля підготовки лекцій з археології, слухання курсів в Археологічному інституті, роботи в музеях і бібліотеках [80, с. XXI].

Неочікувано виникла нова небезпека. Справу з викладанням в університеті та на курсах почала гальмувати група Авдашева, Голубева й Сташевського – активних членів «Союза русского народа», противників професора Довнар-Запольського. Діяльність цих двох таборів ще потребує дослідження, тут лише зазначимо, що Полонській з великими труднощами вдалося обминути рифи. Окрім того, зазначена група, не вважаючи достатнім патріотом і зараховуючи до юдофілів Довнар-Запольського, все ж вважала, що його учениця, донька російського генерала, дотримується політичних поглядів учителя. Її залишили у спокої. А Голубев навіть поступився курсом російської історії на Вищих жіночих курсах, куди Полонську обрали викладачем 4 жовтня 1916 р.

Восени 1916 р. Наталя Дмитрівна обстежила архіви Одеси, Сімферополя, Феодосії. Найбільш результативними були пошуки в сімферопольських архівах. Усіма своїми знахідками вона ділилася в першу чергу з батьком. 20 жовтня 1916 р. вона з великим хвилювання писала, що віднайшла три книги ордерів Потьомкіна за 1790-1791 рр., які вже 20 років вважалися втраченими. 28 жовтня Полонська віднайшла ще більш унікальний документ – повний опис Таврійської губернії. 12 листопада вона пунктуально зазначала: «Дивна справа – як тепер я багато знаходжу – сьогодні знайшла надзвичайно цікавий план Сімферополя 1794 р.; до цього часу невідомо про такий план, і ніхто доладу не знає, де був палац Катерини» [, с. 123].

Ще й ще раз дослідниця переконувалася в плідності своїх пошуків і все більше отримувала від них насолоду, на все життя зберігаючи любов до

архівної праці. Своєрідним кредо дослідниці стали слова: «В архівній роботі... багато захоплюючого – адже це спорт, азарт. Береш зв'язку справ – не знаєш, що в ній – і раптом одна справа цінніша за іншу ... Дух перехоплює!» І ще одна обставина постійно тягнула вчену до архівів. Вона звучить в одному з листів: «Добре переноситься у XVIII ст. – XX-е таке сумне» [7, с. 127-128].

Пошуки Полонської в архівах Сімферополя (губернського правління, губернської канцелярії та намісничого правління, дворянського депутатського зібрання, казенної палати, таврійського управління державного майна), здобутий нею і використаний в наукових працях матеріал мають надзвичайну цінність. Під час революції та останньої війни ці архіви загинули, тому роботи Полонської, як і її численні виписки, що збереглися в київських архівах цілком, у наш час відіграють роль першоджерела. До речі, у сімферопольському архіві ніхто до, Полонської так фронтально по темі залюднення Півдня України не працював. Це ж саме можна сказати і про одеські архіви та феодосійський архів митниці [80, с. XXII].

Окрім пошуків у архівах, Наталя Дмитрівна органічно увійшла в життя місцевої наукової інтелігенції. Члени Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК) відразу стали її дорадниками, соратниками і шанувальниками. Після доповіді Полонської про віднайдені ордери Потьомкіна Комісія винесла рішення про видання корпусу цих важливих документів з передмовою дослідниці. За короткий період перебування у Сімферополі Полонська прочитала шість наукових доповідей на засіданнях ТУАК. На запрошення духовної влади дослідниця виступила з лекціями у місцевій семінарії та Релігійно-філософському товаристві. Не без задоволення Наталя Дмитрівна повідомляла батькові: «Тут всі мені кадять і мене вшановують» [7, с. 131]. 19 листопада 1916 р. їй була навіть піднесена ікона св. Гермогена, освячена архієпископом Дмитрієм. Заслуги Полонської були вшановані також

обранням її дійсним членом ТУАК. У часописі Комісії дослідниця опублікувала три статті.

Під час архівних розшуків у Сімферополі Полонська одночасно аналізувала праці своїх попередників. Вона дійшла парадоксального висновку: «Дивна справа – приливи і відливи в історичній науці – нові автори, не знаючи старих, додумуються до тих самих висновків» [18, с. 119].

Наприкінці 1916 р. Наталя Дмитрівна виїхала до Москви. Тут вона повернулася до занять з археології під керівництвом відомого вченого В. Городцова, готуючись до викладання курсу старожитностей. Одночасно дослідниця працювала в архіві Лефортівського палацу та архіві Міністерства іноземних справ. Роботу перервали лютневі події 1917 р.

У Москві Полонська стала очевидцею нового революційного піднесення, від якого «було сумно і страшно». Як згадувала пізніше Наталя Дмитрівна, «почалися безконечні мітинги... життя зупинилося: всі мітингували. Юрби вривалися до університету, музеїв. Лекції припинились» [7, с. 139]. Городцов намагався налагодити роботу, але це йому не вдалося [80, с. XXIII].

Полонська вирішила повернутися у Київ, де самотньо проживала хвора мати і дуже хвилювалася за батька, який був на фронті. «Я тоді думала, – згадувала вона, – що ... скоро повернуся знову до праці» [7, с. 140]. Однак усе склалося інакше. Ледь удалося Наталі Дмитрівні дістатися потягом до Києва. Зустрів її М.В. Довнар-Запольський, який і сам перебував у дуже складному становищі, зміщений з посади директора Комерційного інституту, звинувачений у зв'язках з охранкою, затравлений студентами, на яких він буцімто писав доноси. До речі, подібних документів з його підписом у поліцейських архівах не віднайдено. Полонська відразу почала боротьбу за вчителя. У своїх споминах вона писала про «гротескні форми» революції у Києві: «У лівих газетах виступали навіть ув'язнені карні злочинці; студенти та учні безнастанно засуджують викладачів і навіть власних батьків як класових ворогів» тощо [18, с. 120-122].

У справі Довнар-Запольського Полонська побувала у куратора шкільної округи М.П. Василенка, де зустріла тільки-но прибулого з Москви Голову Центральної Ради професора М.С. Грушевського, розмовляла з комісарами вищої, середньої і нижчої школи І.М. Стешенком, Г.В. Александровським та З.А. Архимовичем. Справу мала розглядати «Рада депутатів», ішли чутки про можливий смертний вирок. Однак завдяки настійливим клопотанням Полонської та інших учених звинувачення з професора вдалося зняти.

Полонська спробувала поновити свою викладацьку діяльність. Однак університет та Вищі жіночі курси не функціонували, студенти і курсистки вимагали, щоб професори вступили до якоїсь із соціалістичних партій. Науково працювати також було важко – реєвакуйована університетська бібліотека залишалася нерозібраною [80, с. XXIV].

Втім Полонська включилася у справу заснування в Києві Археологічного інституту. їй було доручено збирати підписи під складеною проф. Завитневичем запискою про необхідність даного закладу. Однак в опозицію стали професори Г.Г. Павлуцький та М.Ф. Біляшівський, які вимагали виключно української мови викладів в інституті. Як згадувала Наталя Дмитрівна: «Всі мої доводи, що цього не можна ставити як вимогу, що це значить позбавити інститут можливості запросити якогось із європейських або навіть російських дослідників... не впливали» [18, с. 123]. Колишня добра знайома, співробітниця М. Біляшівського В. Козловська заявила Полонській, що та має покинути Київ, бо їй тут не місце як чужій для українських учених людині. «Так вперше, з уст моєї кращої приятельки, я почула цей вирок, – з гіркотою зауважила пізніше Наталя Дмитрівна. – Випадок з Біляшівським та Козловською не був єдиним ... В страшний момент, коли насувався большевизм, в Україні почався між інтелігенцією розкол» [18, с. 124].

Тимчасовий уряд не приніс миру. Генерал Меньшов у свої 62 роки змушений був воювати. На початку 1917 р. він виїхав до Кам'янця, а потім до

Житомира, куди до нього переїхала і Марія Федорівна. Наталя Дмитрівна залишилася в Києві одна. За пропозицією Довнар-Запольського вона виїхала разом із його родиною до Новочеркаська. Однак незабаром стало ясно, що й тут неспокійно: козаки хвилювалися. Єдине, що відволікало від політики, – бібліотека професора, яку він частково сюди перевіз. Це дало можливість Полонській готувати лекції.

Після провалу корнілівського виступу Наталя Дмитрівна виїхала до Києва, щоб полагодити справи в гімназії, університеті й дістати дозвіл на виїзд до Житомира. Зустріч із батьками була і радісна, й сумна. Генерала Меньшова ледве не заарештували більшовицькі агітатори. Панувало «почуття безнадійності, беспорядності, передчуття чогось іще жахливішого, що мусить статися, що насувається» [18, с. 125].

Почалася українізація частин. Батько співчував їй, прийняв ранг гарматного отамана й почав вивчати українську мову. Наталя Дмитрівна не могла довго залишатися в Житомирі – чекала служба.

За десять днів вона повернулася до Києва і почала заняття в гімназії Байкової, але й тут вже відчувався розвал на «класовому» ґрунті. Одночасно Полонська викладала на Вищих вечірніх курсах (ВВК) А.В. Жекуліної. Тут вона вела два курси – археології та первісної культури. Як згадувала пізніше Наталя Дмитрівна, «курси Жекуліної залишили в моїй пам'яті найкращі враження: курсистки ставилися до мене прекрасно» [18, с. 126]. Тут панували дружні відносини й у корпорації професорів, серед яких були відомі вчені – В.З. Завитневич, П.П. Кудрявцев, Г.В. Александровський, М.П. Василенко.

Курси археології, російської історії, первісної культури та етнографії Полонська читала також на історико-літературному факультеті Народного університету, де слухачами були в основному службовці, що не мали середньої освіти. Офіційно лектором Київського народного університету по кафедрі первісної культури й археології вона була обрана 12 червня 1918 р. Тут Полонська, окрім лекцій, вела ще семінар з «Руської правди» і керувала

археологічними нотатками до лекцій, (тексти, витяги з джерел, списки літератури тощо) [80, с. XXV].

З 1917 р. Наталя Дмитрівна почала викладання в Інституті географії, де за нею була залишена кафедра історичної географії. Вчена читала також спецкурс «Історія географічних відкриттів». Однак основним курсом була «Археологія», який Полонська вела за розширеною програмою для студентів-істориків в університеті. Вже вступна лекція зібрала повний зал слухачів і була високо оцінена ними. Подальші лекції читалися в університетському музеї старовини, де вчена мала виконувати обов'язки помічника завідуючого (Ю.А. Кулаковського), а фактично стала завідувати музеєм. «Це була для мене велика радість, – зазначала вона, – я всі вільні години проводила в музеї: крім багатой колекції, там була прекрасна бібліотека» [7, с. 152].

Авторитет Полонської як викладача дедалі зростав. На її лекції ходили не лише студенти першого курсу, а й приват-доценти. Вона володіла унікальним даром і тому могла з повним правом стверджувати: «Мушу сказати, що скільки я не читала курсів археології, вони завжди викликали інтерес» [7, с. 154]. Певне уявлення про лекції Полонської з археології можуть дати їх тексти, що збереглися в архіві, а також численні нотатки, плани та програми. Однак усе це не може представити лекторську майстерність викладачки.

Поряд із курсами загальної археології та руських старожитностей в університеті св. Володимира Наталя Дмитрівна читала курси «Заселення Південної України», «Історія колонізації» та «Історична географія», спецкурси – «Історія XVIII ст.», «Епоха Катерини», «Колонізація Новоросії і Тавриди», «Економічна історія Новоросії і Тавриди» та вела семінар «Патерик Печерський». Початок її університетського професорства був вдалий, і вона мала від цього неабияке задоволення.

Однак ритм життя і праці був до краю напружений. З ранку – гімназія Байкової, потім – університет, по обіді – курси Жекуліної, Інститут географії

й увечері – Народний університет. Трамвай ходив погано, скрізь доводилося ходити пішки. Все це надзвичайно втомлювало. Залишалися вільними лише два дні на тиждень – і то для підготовки лекцій. Наталя Дмитрівна жила сама (батьки були в Житомирі), а кожний день приносив все нові й нові тривожні звістки [80, с. XXVI].

4 січня 1918 р. помер генерал-лейтенант Д.П. Меньшов, а 4 березня того ж року не стало й матері. Наталя Дмитрівна осиротіла. Улюблений учитель М.В. Довнар-Запольський відсторонився: на фронті у лавах Червоної армії загинули обидва його сини, він лаштувався переїздити до Білорусії, яка була проголошена Народною Республікою. Полонська страждала: «Ці роки кинули мене в безвихідь повної самотності: я одночасно втратила батька, матір та коханого чоловіка» [7, с. 159].

І все ж, попри особисте горе й велику зайнятість, Полонській вдавалося брати активну участь також у наукових громадських організаціях. Саме в її помешканні й під її головуванням було засноване Товариство друзів церковної культури, до якого увійшли відомі вчені – А.А. Глаголев, П.П. Кудрявцев, С.І. Маслов, П.Я. Светлов, В.В. Сладкопєвцев, С.А. Сидоров, В.М. Базилевич, А.Р. Жураковський, А.М. Стельников. Наталя Дмитрівна очолила тимчасову президію й представляла Товариство перед митрополитом Володимиром (Богоявленським). Товариство мало діяти у тісному зв'язку з церквою й у разі неможливості самостійного існування – під егідою Єпархіальної Ради на чолі з митрополитом.

О.П. Оглоблин повідомляв, що 1918 р., за доби Гетьманату, виник план видання шеститомового збірника документів «Пам'ятники з міжнародно-правової історії України (1648-1918)» за редакцією Довнар-Запольського. В колективі упорядників мала працювати і Полонська [71, с. 215].

Поступово основна увага вченої перенеслася до Київського археологічного інституту (КАІ), де вона була не лише викладачем, й ученим секретарем. Діяльність цього закладу й до сьогодні залишається маловідомою. Враховуючи цю обставину, а також те, що Полонська була в

числі його фундаторів і доклала чимало зусиль до вибудови інституту, зупинимося не діяльності КАІ дещо детальніше.

Ідея КАІ виникла ще в 1907 р., її ініціатором був академік В.С. Іконников, близький друг генерала Меньшова, один із наставників Наталі Дмитрівни. План створення інституту знову постав у 1913 р. в спеціальній записці проф. В.В. Завитневича. Однак організаційні заходи розпочалися фактично в лютому 1917 р. за безпосередньою участю Полонської. Була подана офіційна записка в Міністерство народної освіти, й 28 жовтня надійшов офіційний дозвіл. Тимчасовий уряд іще 30 серпня затвердив статут КАІ як «учено-навчального закладу», що складався з двох відділів – археологічного та археографічного.

Навчання в інституті тривало три роки, з них останній був призначений для написання дисертації. В основу навчання були покладені програми Московського й Петроградського археологічних інститутів, але на перше місце поставлено вивчення старожитностей України. Це спричинило необхідність відкрити третє відділення – історії мистецтв. Серед основних дисциплін були визначені археологія, археографія, українська та російська історія, допоміжні історичні дисципліни, історія мистецтв. КАІ готував фахівців для архівів, музеїв, бібліотек – як державних, так і приватних [80, с. XXVII].

Інститут як науковий заклад мав своїх дійсних і почесних членів. Членами-засновниками КАІ були намісник Києво-Печерської лаври архімандрит Амвросій, ректор КДА єпископ Василій, професори М. Василенко, Л. Добровольский, М. Довнарапольський, В. Завитневич, В. Іконников, Г. Павлуцький, В. Прилуцький, М. Пальмов, приват-доценти Н. Полонська, П. Смирнов та В. Розов. Як почесні члени були запрошені вчені зі світовим ім'ям та відомі в Росії дослідники – Д. Айналов, Д. Анучин, Д. Багалій, А. Бертьє-Делагард, О. Бобринський, С. Белокуров, П. Веселовський, І. Глибоковський, В. Городцов, М. Петров, О. Соболевський, Ф. Титов, С. Платонов, графиня П. Уварова, патріарх

Киріон, акад. М. Кондаков і відома українська вчена, дружина Володимира Антоновича К. Мельник-Антонович. Такий склад КАІ відразу забезпечив йому високий науковий рівень викладання та дослідницької праці. Однак, з іншого боку, він надав інституту російського спрямування.

Інститут мав існувати на добровільні пожертви та внески студентів. Перший внесок зробив відомий київський видавець В.С. Кульженко – 5000 крб. У 1917-1919 рр. КАІ зміг триматися цими коштами при мінімальній платні викладачам. У цей час інститут працював досить інтенсивно: безперервно тривав навчальний процес, регулярно відбувалися наукові засідання, які збирали багато публіки, читалися публічні лекції, проводилися наукові екскурсії тощо. Сама Полонська читала курси археології, історії матеріальної культури і слов'янських старожитностей та історії побуту України й Росії. Вона водила екскурсії студентів в університетський та міський музеї, проводила зі слухачами розкопки Десятинної церкви, стоянок і печер у Церковщині та Литовській Віті, курганів у Китаєві. На підставі цих розкопок поступово створювався музей старожитностей КАІ.

У той же час, влада ставилася до інституту більш ніж прохолодно. Ні Центральна Рада, ні Гетьманський уряд, ні Директорія не дали жодних субсидій. Більшовики відразу заборонили брати платню зі слухачів, і КАІ опинився на грані фінансового краху. Прихід Денікіна приніс деяку надію. У вересні 1919 р. Рада інституту звернулася до попечителя Київського учбового округу з заявою, підписаною Наталею Дмитрівною, в якій, зокрема, говорилося: «Інститут виконує важливе культурне завдання... підготовлюючи фахівців архівознавців, археологів, бібліотекознавців, істориків мистецтва, знання яких мають бути особливо цінними тепер, коли гине маса пам'яток культури, справа порятунку яких має стати одним із актуальних завдань уряду» [7, с. 160]. В записці вказувалося на жахливе матеріальне становище інституту: відсутність коштів, приміщень, обладнання. Так, цінна бібліотека КАІ лише з милості митрополита Антонія (Храповицького) збереглася в нижньому поверсі Митрополичого Дому, а подарована інституту бібліотека

Товариства охорони пам'яток старовини – в Публічній бібліотеці в ящиках. Багатющій музей старожитностей, колекцію предметів мистецтва і книг М.В. Стороженка також ніде було розмістити [80, с. XXVIII].

Однак денікінська адміністрація не встигла нічого зробити для інституту. В Києві знову встановилася влада більшовиків, які взагалі не визнали КАІ вузом і вилучили його зі списку наукових установ. Всеукраїнський комітет пам'яток мистецтва (ВУКОПИС) постановив розформувати інститут. У лютому 1920 р. КАІ за підписом Полонської звернувся з заявою до представника нової влади – комісара вищих навчальних закладів м. Києва, в якій висловлював нерозуміння з цього приводу й наголошував, що подібні інституції визнані радянською владою у Москві, Петрограді, Нижньому Новгороді, Казані, Смоленську.

Проте 9 липня 1920 р. КАІ все ж був закритий. Єдине п'ятикімнатне приміщення інституту (Бібіковський бульвар, 36, кв. 9) було конфісковане Військово-будівельним польовим управлінням. Конфіскації підлягали також речі професорів. Полонській довелося здобувати собі довідку, що вона «як відповідальний радянський службовець... згідно наказу №12 житлового підвідділу Відділу комунального господарства має право зберегти у себе письмовий стіл та інші кабінетні меблі, необхідні їй для наукових та адміністративних обов'язків» [7, с. 171-173].

Після закриття КАІ все ж продовжував функціонувати виключно на громадських засадах, хоч як це не було важко. Наталя Дмитрівна вела курси «Історія зовнішнього побуту», «Первісна археологія» та «Побутова археологія». Літографічним способом був видрукований курс її лекцій «Первобытная археология. Палеолит» (Київ, 1921 р.).

Як згадувала Наталя Дмитрівна, в КАІ «лекції читали вільно. Не зв'язані марксистськими канонами, педагоги викладали дисципліни, яким не було тоді місця у вузах: нумізматику, сфрагістику, палеографію, археологію, історію і теорію мистецтва. На етнографічному відділенні читався обширний курс українознавства. Це було рідкісне явище! вільна школа в часи

більшовизму!» [7, с. 178]. Інститутом опікувалися самі слухачі, які брали участь в управлінні, вели переговори з радянською адміністрацією. Вони ж склали довжелезний «гімн КАІНа», де Полонській були присвячені такі рядки: «Рафаэля ей дороже водой изъеденный топор» [11, с. 235-237].

Наказом завідуючого вищими школами Києва Хименко КАІ був переданий у відання ВУАН з метою його переформування і влиття в академічні структури. Протести адміністрації та професорів інституту нічого не змінили. Не допоміг і офіційний протест студентів. Спеціальна комісія Академії наук, не міняючи програму КАІ додала ще три секції: українську, російську та єврейську (остання розпалася посеред року) [80, с. XXIX].

Вже в лютому 1921 р. Інститут був остаточно реформований новопризначеним директором Н.П. Гулею й перетворений в суто науковий заклад. Передбачалося відкриття 80 кафедр за відділами етнографії, економіки, історії мистецтва, а лекції мали читатися лише для співробітників без вищої освіти.

Такий химерний проект зазнав краху. Спочатку київська влада урізала число кафедр до 35, у Харкові ж план узагалі прийнятий не був. Тим часом Інститут продовжував існувати за старою програмою, лекції читалися на археологічно-мистецтвознавчому та історико-літературному відділеннях. Взимку було відкрите етнографічне відділення. Тоді КАІ мав 100 слухачів. Дослідницька робота проводилася в семінарах професорів П.П. Смирнова, А.М. Лободи, Ф.І. Шміта, Г.Г. Павлуцького і Н.Д. Полонської. Остання була також офіційним хранителем бібліотеки М. Довнар-Запольського.

30 листопада 1921 р. загальні збори інституту за відсутності Н. Гулі та під головуванням проф. С.І. Маслова й Н.Д. Полонської прийняли рішення про повернення інституту в статус учбово-вченого закладу з чотирма відділами: археології, історії мистецтва, етнографії, археографії та трирічним терміном навчання. При цьому Рада інституту не погодилася на перейменування КАІ в Український археологічний інститут.

Ця записка за підписом Полонської була подана до ВУАН у лютому 1922 р. То був останній рік повнокровного існування інституту. В цей час Наталя Дмитрівна викладала тут три курси: «Археологія бронзового віку», «Археологія залізного віку», «Історія побуту». 2-4 вересня Полонська брала участь в останньому урочистому «річному акті» КАІ, який сяк-так проіснував ще два роки при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства ВУАН і остаточно був закритий у вересні 1924 р. як такий, що «в найнеприхованішому вигляді реставрує тип старого університету» [76, с. 365].

Влада пригадала також і виступ адміністрації КАІ на захист церковних цінностей у 1922 р. Тоді до ВУЦВК, РНК, наркомату освіти, ВУАН, Київського губвиконкому були направлені звернення, в яких містилася вимога не вилучати мистецькі шедеври та історичні цінності з церков. Ця акція мала гучний резонанс і стала вагомою краплиною, що переповнила чашу терпіння влади [80, с. XXX].

Викладацька праця Полонської в інших вузах та наукових закладах Києва закінчилася ще раніше. У 1919-1920 рр. припинили свою діяльність Географічний інститут, Археологічна секція ВУКОПИСу. Тоді ж дослідниця востаннє проводила археологічні розкопки за дорученням Комітету з охорони пам'яток історії та мистецтва й старовини. Закрилися й Вищі вечірні курси Жекуліної.

Нарешті, у 1920 р., був ліквідований Київський університет св. Володимира, де почала свою викладацьку діяльність Полонська. Університет багато дав їй і часто рятував у складних ситуаціях. У 1918 р. вона фактично наново була переобрана й призначена старшим асистентом і завідуючим кабінетом старожитностей. Очевидно, того ж року університет підтвердив її колишнє звання приват-доцента [39, с. 367].

Посвідчення приват-доцента вберегло Наталю Дмитрівну від численних реквізицій. Комісаріат освіти видав Полонській охоронний лист на житлове приміщення, кабінет, книги, наукове приладдя. Окреме

посвідчення стверджувало, що всі продукти, одяг, взуття, які знаходяться в квартирі вченої, й саме помешкання «надбані власною працею» й реквізиції не підлягають. Спеціальна довідка від університету засвідчувала Наталі Дмитрівні право на друкарську машинку, «необхідну для друкування її наукових праць» [7, с. 183]. Університет домігся для Полонської також мандату від Тимчасового робітничо-селянського уряду про те, що всі старожитності та предмети мистецтв з її колекції перебувають під контролем Комісаріату у справах мистецтв і національної культури, «з огляду на що крадіж або знищення цих речей накладає на винних відповідальність перед Револьюційним трибуналом» [7, с. 185]. Список указаних речей (меблі, порцеляна, кришталь, образи, гравюри, картини, бібліотека у 1500 томів, археологічна колекція) налічував 386 найменувань [11, с. 245].

Таким чином, університет став для Полонської своєрідним заборолом у період повальних більшовицьких конфіскацій. Одночасно з читанням курсу археології у КУ Наталя Дмитрівна завідувала Археологічним музеєм університету. Формально вона вважалася асистентом-хранителем при завідувачому проф. Ю.А. Кулаковському. Після його смерті в березні 1919 р. Полонська залишилася єдиною відповідальною особою.

Умови праці в музеї були жахливі: після евакуації з Саратова експонати не були розібрані, працювати можна було лише у квітні-жовтні й то у сонячні дні – в інший час тут був нестерпний холод. Із липня по жовтень 1920 р. Наталя Дмитрівна перенесла тиф і майже не вставала з ліжка. Та все ж вона встигла розкласти усе по вітринах звірити друкований каталог з інвентарем і скласти систематичний каталог [80, с. XXXI].

Полонська добивалася від ВУКОПИСу дозволу запросити для наукової роботи відомих фахівців – В. Козловську, С. Гілярова, В. Шугаєвського, Г. Стрелецького, Б. Реріха, а також як асистентів – Л. Тисячного-Паличка та В. Мошина. Прохання задоволене не було, а в червні 1919 р. поширилася чутка, що з музею будуть реквізовані цінні речі.

Не встигла минути ця загроза, як 9 серпня музей було пограбовано, причому відчувалося, що це зробив той хто добре знався на цій справі. Заява до органів охорони правопорядку ні до чого не привела, нічого не зробив і приватно викликаний М. Довнар-Запольським агент карного розшуку [76, с. 369].

14 серпня Полонська побачила частину викрадених речей у голови археологічної секції ВУКОПИСу Миколи Макаренка і дізналася, що вони були куплені в її студента, якому вчена безмежно довіряла і допомагала, – у Тисячного-Паличка. Обшук на квартирі останнього підтвердив здогад. Виявилось, що більшість предметів злодій устиг продати двом євреям-перекупникам. Одначе за наказом Наркомюсту заарештована трійця була звільнена, а справа припинена. З приходом денікінської адміністрації у вересні 1919 р. Полонська поновила справу, але безрезультатно. Втретє вона намагалася розслідувати злочин 13 січня 1920 р. за радянської влади, однак справа так і не зрушила з місця. В музей повернуті були лише конфісковані речі, а 17 із 28 предметів зникли назавжди.

10 грудня 1920 р., вже після закриття Київського університету та перетворення його на Інститут народної освіти (ІНО), надійшов наказ здати музей... М. Макаренку. Почалася довга тяганина. 26 грудня 1921 р. Макаренко подав доповідну записку про «повний хаос у музеї». Полонську викликали на засідання ревізійної комісії ІНО для пояснень. Їй ставили на карб буквально усе. Наталя Дмитрівна з гідністю відповіла на всі запитання, в свою чергу висунувши звинувачення владі та адміністрації ІНО, які ніколи не цікавилися потребами музею. Врешті музей був зданий. На цьому закінчилася праця Полонської в стінах Київського університету, за чим вона дуже жалкувала [80, с. XXXII].

Отже, Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (у дівочтві Меньшова) народилася 1884 р. в Харкові. Згодом, переїхала до Києва, де закінчила Фундукліївську жіночу гімназію. Потім вступила на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів. У 1907 р. почала навчання на

історико-філологічному відділенні Київських вищих жіночих курсів при Київському університеті.

З 1910 р. викладала історію в Київській жіночій прогімназії Н.Г. Байкової. Згодом, закінчила Київські вищі жіночі курси й залишена асистентом, а також обрана дійсним членом Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва й дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця. 1916 р. обрана приват-доцентом Київського університету.

РОЗДІЛ II. ВИКЛАДАЦЬКА І ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У пошуках праці за фахом Наталя Дмитрівна звернулася до старого знайомого – московського археолога В. Городцова. Останній 25 жовтня 1920 р. повідомив, що рекомендував її на посаду професора археології у Симбірський університет, де може бути розгорнута також значна польова робота експедицій. Колега констатував: «Я знаю, Вам нелегко розлучитися з Києвом, але якщо Київ так опустився, що не може цінувати людей за справами, а може судити лише за «хохлами», то залишатися в ньому не варто» [11, с. 250]. Городцов писав також, що можна, власне, й до Москви перебраться – в Історичний музей, Археологічний комітет чи на кафедру російської археології 1-го університету.

Полонська хоч і вагалася, та все ж не наважилася залишити Київ, де продовжувалися її поєздки. Проте вона не лише не втрачала надії, але й робила конкретні заходи. Навесні 1921 р. вона побувала в Харкові, – очевидно, не стільки заради праці в архіві, скільки з метою клопотань у високих інстанціях. 23 вересня 1921 р. її обрали членом Всеукраїнського археологічного комітету. Тоді вона викладала історію на Високих прискорених педагогічних курсах, що виникли на базі зліквідованих ВЖК та КУ. Курси проіснували менше року. 26 червня 1920 р. Наталі Дмитрівні на короткий час довелося влаштуватися завідуючою «музеєм праці» Київського соціологічного інституту.

На початку 1921 р. Полонська була позбавлена місця в Народному університеті-політехнікумі. Але саме тоді їй запропонували посаду товариша голови Жіночого богословського інституту, де вона почала викладати курс церковної археології [76, с. 370].

Одночасно протягом двох років (1920-1922 рр.) вона викладала географію на командних курсах при штабі губміліції. Порядки на курсах були по-справжньому більшовицькі. Так, 17 вересня 1921 р. Полонській надійшов наказ того ж дня з'явитися о другій годині до начальника губміліції

«для реєстрації, за неявку буде арешт на 8 діб». А в лютому 1922 р. їй знову «запропонували» приступити до викладання й негайно, у триденний термін, подати свій план. З усім цим доводилося миритися не лише з політичних, але головним чином з економічних причин. Матеріальне становище вченої на той час було досить складним. Окрім того, протягом цих двох років жінка перенесла «іспанку», два тифи, ендокардит і навіть запрошувала для сповіді й причастя священника [7, с. 195].

Як згадувала Наталя Дмитрівна, Київ 1920-1921 рр. являв собою картину «мертвого міста». Та ще страшнішим «було міління людської душі. Видатні вчені і громадські діячі змушені були зосередити усі свої думки на злиденному рослинному існуванні. Поширювалися плітки. Рівень інтересів звівся до рівня грошових потреб базарних перекупок, і важко було знайти людину, якій вдавалося стоїчно переносити убогство життя і зберігати потяг до духовності» [11, с. 240].

Наталі Дмитрівні в її самотності було, мабуть, ще важче, ніж будь-кому. На початку 1920 р. вона захворіла на сипний тиф. Лікар, побачивши в кімнаті лід на воді, відверто сказав, що справи кепські, однак лікувати немає можливості й все залежатиме від спротиву організму і волі до життя. Після одужання Наталя Дмитрівна підхопила черевний тиф [80, с. XXXIII]. У лікарні вона слугувала «як живий наочний посібник» для студентів. Коли ж Полонська все-таки виписалася з лікарні із вказівкою піклуватися про своє харчування, того ж дня у неї конфіскували геть усе: отже, відпала можливість вимінювати речі на продукти.

Із 1 листопада 1921 р. Полонська була призначена педагогом єдиної трудової школи №56 при кооперативі «Моць», яка існувала на кошти батьків. Новачка швидко здобула незаперечний авторитет серед колег. 17 серпня 1922 р. на шкільній раді була звільнена завідувача школою і на цю посаду одноголосно обрали Наталю Дмитрівну. Її талант організатора і викладача настільки цінувався, що коли вона в серпні 1923 р. вирішила

залишити школу, була зібрана спеціальна педагогічна і батьківська рада, яка офіційно прохала її залишитися [73, с. 88].

Звичайно, тимчасова праця, шкільний рівень і невизначене майбутнє, а головне – неможливість працювати науково не задовольняли Полонську. Вона почала шукати можливі виходи. 1 червня 1922 р. Наталя Дмитрівна була обрана професором кафедри археології східного факультету Бакинського державного університету. Їй було запропоновано зібрати матеріал й необхідну літературу для читання курсу археології Кавказу. Полонська погодилася за умови, що їй буде надане житло, забезпечено переїзд, виділені гроші на купівлю книг, передбачено створення археологічного музею, в якому має працювати учениця вченої з Києва.

У жовтні надійшла відповідь, що Наркомос Азербайджану виділяє на переїзд Полонської 500 млн. крб. та 1 млрд. на купівлю літератури, їй надається одна кімната; питання про музей та київську асистентку вирішувалося негативно. Невідомо, чому Наталя Дмитрівна все ж відмовилася від переїзду. В характеристиці 1932 р. за підписом акад. А.Ю. Кримського, очевидно, зі слів Полонської було вказано, що вона «не хотіла відриватися від України та дослідження її історії».

Зазначимо, що саме тоді у Баку переїхав М.В. Довнар-Запольський. Тому плани Полонської не були випадковими [80, с. XXXIV]. У Києві ж її утримував М.П. Василенко, про що пізніше згадувала Наталя Дмитрівна: «Тільки Микола Прокопович один серйозно умовляв мене не їхати» [7, с. 200].

На початку 1922 р. Полонська зробила спробу зайняти посаду в Кримському університеті ім. Фрунзе. Про це вона написала у Сімферополь своєму старому знайомому й колезі – голові ТУАК О. Маркевичу. Останній з радістю сприйняв це бажання, але повідомив, що суспільно-педагогічний факультет університету реорганізується у лінгвістично-східний, і радив зачекати. Нарешті 1 листопада 1922 р. Полонська була обрана викладачем

Педагогічного інституту при Кримському державному університеті по кафедрі російської історії.

Чому Полонська не скористалася цією можливістю, залишається невідомим. У зазначеній характеристиці 1932 р. це пояснюється тими ж обставинами, що й у випадку з Баку, хоча продовжувати наукові студії з історії Південної України вченій було б доцільніше саме в Сімферополі. Полонська залишилася в Києві й із кінця 1922 р. почала викладати у Державному музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка.

Наступного року в житті Наталі Дмитрівни відбулася радісна подія. 28 квітня вона стала дружиною відомого вченого, громадського й державного діяча, колишнього міністра освіти Гетьманського уряду й президента УАН академіка Миколи Прокоповича Василенка [46, с. 156].

Їхня перша зустріч відбулася ще 15 травня 1897 р., коли Наталя Меньшова складала іспит у 5-й клас Фундукліївської гімназії. Три роки Василенко викладав там історію та географію, й завжди Наталя мала з цих предметів вищий бал. Уже тоді вона була закохана у свого вчителя.

Друга зустріч відбулася в 1904 р. Наталя Дмитрівна не забула про дівоче кохання й зберігала аркуш зі списком літератури, складеним для неї Василенком. Хтось намалював шарж, де юна гімназистка стоїть навколішки перед викладачем і простягає йому палаюче серце. Підпис повідомляв: «Ось до чого приводить любов до історії!» [73, с. 90].

Приятельські стосунки зав'язалися десь 1919 р., але справжнє кохання прийшло пізніше. Нареченому на той час виповнилося п'ятдесят п'ять, а нареченій – тридцять дев'ять років. У це так важко повірити, коли читаєш їхні листи, наповнені чистим, щирим і прекрасним почуттям ніжності й любові. Ці листи яскраво показують, що вчена не була сухим науковцем і все життя зберігала жіночність, елегантність, емоційність світосприймання [46, с. 157].

Вони познайомилися ближче під час загострення хвороби Полонської, коли вона не піднімалася з ліжка. Незважаючи на свою зайнятість, Василенко

майже щодня відвідував хвору, а щовечора вони обмінювалися листами. Звичайно, у такому віці обоє вагалися й страхалися, що не зможуть дати одне одному бажаного щастя. Але саме це кохання вселило у Наталю Дмитрівну жагу до життя, вона почала видужувати [80, с. XXXV].

Вони листувалися, як правило, російською мовою і ніде не обговорювали тоді будь-які проблеми українства. Тому, очевидно, пізнішим узагальненням минулих подій стало твердження Наталі Дмитрівни в біографічному нарисі про М.П. Василенка, що їх одруження вплинуло й на її ідейну та наукову переорієнтацію: «Великороска за походженням, я була далека від українських кіл, хоча ніколи й не займала по відношенню до них ворожої позиції, як пізніше звинувачував мене М.С. Грушевський. Навпаки, українська культура, українська історія, побут притягували мене, але в часи загального перекручення мені було у вищій мірі огидно все це, і я трималась осторонь. Тепер я знала, що, ставши дружиною Миколи Прокоповича, мені потрібно зі стану «нейтралітету» перейти на сторону української партії» [7, с. 202-203].

Історія кохання Наталі Полонської й Миколи Василенка є прекрасною ніжною елегією. Що тільки не говорили тоді злі язики з цього приводу! Однак наступні тяжкі випробування, які ще більше зміцнили їхнє почуття, назавжди розвіяли всі пересуди. 24 вересня 1923 р. академік Василенко був заарештований і звинувачений у керівництві таємною контрреволюційною організацією «Київський обласний Центр дій». Почалася неймовірна боротьба Наталі Дмитрівни за його долю, здоров'я і саме життя. Це було небезпечне протистояння з цілою машиною більшовицького терору. І цей бій вже немолода, тяжко хвора, самотня жінка виграла.

В першу чергу Наталя Дмитрівна старалася підтримати самого Василенка. Того ж дня, як його було ув'язнено в Лук'янівській тюрмі, вона написала йому листа, де просила берегти своє здоров'я, своє серце, цікавилася, де його розмістили, що йому передати. Дружина постійно закликала чоловіка бути мужнім. Вона вирішила, що відволікти його можна

лише працею, й почала носити йому книги, спонукувала писати, думати над науковими проблемами. Вона з неймовірними зусиллями діставала дефіцитні продукти й щодня носила передачі до в'язниці, годинами вистоювала черги [80, с. XXXVI].

Полонська-Василенко підняла на ноги усіх знайомих, Академію наук, впливових діячів науки й культури. Відразу після арешту чоловіка вона кинулася до помічника прокурора м. Києва у справах нагляду за органами ДПУ В. Торговця, який працював з Василенком у комісії з Ризького договору. З наказу останнього 14 жовтня 1923 р. академік був звільнений.

Однак це була лише тимчасова акція. Миколу Прокоповича згодом знову забрали, але через хворобу помістили до тюремної лікарні. У Наталі Дмитрівни, можливо від неврозів, загострився туберкульозний процес. Однак вона не покладала рук, неодноразово їздила до Харкова, оббивала пороги високих установ [46, с. 160].

У результаті УАН п'ять разів офіційно клопоталася перед Президією ВУЦВК про звільнення академіка Василенка а потім – про пом'якшення і зняття з нього покарання. Шість разів ВУЦВК розглядав подання Академії. Збереглися листи Полонської-Василенко до президента УАН Липського, до віце-президента Єфремова, до неодмінного секретаря Академії Кримського, до академіка Грушевського та інших [20, с. 90].

Після суду й вироку 7 квітня 1924 р. Василенку – 10 років ув'язнення, позбавлення громадянських прав на три роки після звільнення й конфіскація майна – Наталя Дмитрівна просила Грушевського допомогти змінити вирок, щоб чоловіка не ув'язнювали й не висилали за межі України, а залишили хоч на півроку в Києві для лікування або принаймні дозволили виїхати в Ленінград чи Москву.

У Москві академік Д.М. Петрушевський на прохання Наталі Дмитрівни звернувся до С.І. Мрочковського, який знав Василенка по співпраці в комісії з Ризького договору. Він обіцяв допомогу. Врешті вона сама вирішила їхати у Москву й клопотатися за Василенка безпосередньо перед впливовими

урядовцями. Відомий мистецтвознавець Ф. Шміт, який мав там певні зв'язки, у своєму листі холодно відповів: ЦВК СРСР зможе відмінити рішення ВУЦВК лише за умови серйозних політичних, а не гуманітарних мотивацій. Тому її поїздка – безцільна трата часу, енергії й грошей.

Наталя Дмитрівна, яка сама на той час була тяжко хвора, все ж поїхала до Москви. Вона звернулася з заявою до прокуратури й прохала дозволити чоловікові перервати на 6 місяців висилку й полікуватися в IV санаторії Києва, який єдиний в Україні має необхідне медичне обладнання. Вона благала: «Кожен тиждень перебування у ДОПРі може... покарання на висилку перетворити у вищу міру» [7, с. 209]. Полонську-Василенко запевняли, що все залежить від влади в Україні. Тричі Наталя Дмитрівна зверталася до ВУЦВКу з заявами-проханнями. Вона возила в Харків також клопотання ВУАН за підписами членів Президії та всіх дійсних членів [80, с. XXXVII].

У Харкові Полонська-Василенко добилася підтримки Червоного хреста і їй на допомогу прийшли Д. Златковський, І. Холодний, П. Линниченко. 23 вересня вийшла постанова про висилку академіка. Златковський просив негайно написати клопотання з «відмовою від антирадянської роботи і гарантією лояльності» [20, с. 91] та підготувати різні папери (про хворобу, заяви вчених і ВУАН). Згодом він зустрівся із наркомом освіти М. Скрипником, але справа усе не вирішувалася.

Наталя Дмитрівна почала з'ясовувати можливість переїзду Василенка до Ленінграда чи Москви. 6 жовтня 1924 р. М.Д. Петрушевський повідомив, що в Москві «в даний момент в історичних науках необхідності не бачать» [7, с. 212], отож з'явилося чимало безробітних учених.

Пересиливши почуття гідності, заховавши на дно душі всю огиду, готова на будь-які приниження заради чоловіка, 16 листопада 1924 р. Полонська-Василенко звернулася з черговою заявою до ВУЦВК. Не можна без хвилювання й глибокого співчуття до жінки, що перебувала на межі відчаю, читати цей документ.

Полонській-Василенко вдалося зустрітися з Г.І. Петровським і почути запевнення про позитивне рішення. 24 листопада Микола Прокопович був відпущений із в'язниці, але 28 січня 1925 р. надійшло повідомлення про висилку до Оренбурга. Ледь стало сил Наталі Дмитрівні, щоб знову кинутися до влади. Вона зустрілася з Х.Г. Раковським. 10 лютого висилка була відмінена. Це була велика перемога. 10 жовтня спільне зібрання ВУАН урочисто привітало академіка М.П. Василенка. Завдяки наполегливій боротьбі Полонської-Василенко, проханням Академії наук та впливових діячів науки і культури академік Василенко дістав змогу повернутися до нормального життя.

Однак Микола Прокопович перебував у тяжкому стані – до всіх інших хвороб додався нервовий параліч. Повернення до Академії дало йому сили на певний час: учений працював, публікувався, керував соціально-економічним відділом.

Однак сили танули. Хвороба Паркінсона була невиліковною. Він уже майже не підводився з ліжка, поступово втрачав координацію рухів, зір, не міг сам ходити, врешті втратив голос. У нього почалися неврози, спостерігалось пригнічення психіки, підозріливість, роздратування. Це нове випробування тривало останні п'ять років його життя. Але їхнє негасиме кохання витримало і це. Пізніше, пишучи свої спогади про чоловіка, Наталя Дмитрівна з повним правом і щиро підсумувала: «Цей шлюб дав багато щастя обом» [7, с. 220].

Після арешту академіка почалися неприємності і у його дружини. Боротьбу за долю чоловіка Наталя Дмитрівна змушена була вести одночасно з боротьбою за себе, за їхнє спільне житло, за заробіток і шматок хліба. По-перше, вона була негайно звільнена з посад, які на той час обіймала.

«Становище моє як жінки «ворога народу» в Союзі було трагічне, – згадувала Наталя Дмитрівна, – безробітна, я втрачала все, що мала: заробіток, право на кімнату, на все» [7, с. 225]. Відсахнулися старі знайомі. З січня 1924 р. почався довгий процес поновлення права на квартиру

(вул. Тарасівська, 20, кв. 5), яка підлягала «уплотненню». В чотирикімнатне помешкання, більшу частину якого займала бібліотека, вселилися додатково ще троє. Однак цього виявилось замало. Член комісії охорони праці профспілки «Пищевкус» Бреус, поррахувавши кухню за п'яту кімнату, заявив про необхідність віддати дві кімнати сім'ї робітника Клопфера з чотирьох осіб, яка проживала в напівпідвальному приміщенні цього ж будинку. Тоді, за погодженням із Полонською-Василенко, до неї негайно переселилися червоноармієць Великохатько та його співжителька. Проте, незважаючи на довідку Центральної контрольно-конфліктної комісії про те, що до суду за арештованим Василенком зберігається право на житлову площу, 15 жовтня 1924 р. суд виніс рішення про передання кімнат Клопферові [7, с. 229].

На допомогу прийшов академік Кримський. 23 липня Академія наук за його підписом видала посвідчення Полонській-Василенко, що бібліотека її чоловіка нібито є власністю ВУАН, а вона сама призначається «охоронцем її, також академічним бібліотекарем» [3, с. 94]. ВУАН надіслала свого представника до суду з вимогою вважати її третьою стороною. І хоч рішення суду було негативне, печаті ВУАН дещо протверезили завзятих комсомольських і профспілкових діячів. У листопаді Кримський звернувся до губернського прокурора з клопотанням про охорону приміщення з бібліотекою Василенка. Нарешті, касаційний суд 17 грудня відмінив рішення й направив справу на новий розгляд. Це тяглося аж до квітня 1926 р. Клопфер усе-таки зайняв кімнати, але до червня мав їх звільнити. Проте фактично нічого не змінилося: всі «підселені» люди продовжували мешкати у квартирі Василенків. Навіть у 1929 р. господарі жили в одній кімнаті без ванни і водогону [80, с. XXXII].

Справа з працевлаштуванням Наталі Дмитрівни також вирішувалася довго й болісно. Тут знову є таки допоміг Кримський, завдяки йому вчена стала тимчасовим співробітником ВУАН. 27 червня 1924 р. на засіданні історично-філологічного відділу акад. О. Новицький запропонував затвердити Полонську-Василенко штатним непостійним співробітником

мистецької секції Інституту української наукової мови. Це питання було розглянуто, заслухано життєпис і список праць дослідниці і винесено рішення про переведення її на штатну посаду наукового співробітника зі спеціальних доручень. Це дало їй право на окрему кімнату (кабінет). Такими «спеціальними дорученнями» стали, наприклад, складання карток для словника або екскурсії по Києву для наукових співробітників із Москви та Ленінграда. Втім на цій посаді Полонська-Василенко працювала менше року. Вона шукала інші варіанти, ладна була залишити Київ і перебратися до Харкова, Чернігова, Ніжина, Лубен або Вінниці [3, с. 95].

Але коли Василенка випустили з в'язниці, Наталя Дмитрівна, сподіваючись, що висилка не відбудеться, почала пошуки роботи вже в Києві. Нарешті, з 1 січня 1925 р. вчена влаштувалася архівним реєстратором Центрального архіву давніх актів, де пропрацювала близько двох років (до липня 1927 р.) вже як помічник ученого архівіста. На знак подяки за прихисток вона подарувала ЦАДА оригінали грамот Анни Іоанівни та Катерини. За цей час вона відбула наукові відрядження до Харкова, Ленінграда, Москви.

Тоді ж Полонська-Василенко наважилася поговорити про свою наукову долю із впливовим діячем ВУАН, керівником харківських істориків академіком Д.І. Багалієм. Учений погодився керувати її працею. Вона збиралася продовжити почате Багалієм ще до революції дослідження заселення півдня України й розглянути період 1764-1792 рр., особливо ліквідацію Січі й роздачу запорозьких земель [60, с. 98].

На той час Полонська-Василенко мала вже майже завершений розділ «Нарис Запоріжжя 1734-1775 рр.», зібраний матеріал про роздачу земель і про погляди сучасників на ці процеси; була складена також іменна картотека нових землевласників (1500 імен). Дослідниця пропонувала опублікувати донесення Федцова про вибори 1756 р. на Запоріжжі, документ з Лефортовського архіву про розорення Новоросійської губернії запорожцями та невідому карту запорозьких земель 1754-1764 рр. [80, с. XL].

Працю в цьому напрямі Полонська-Василенко поновила в лютому 1925 р. Вона відмовилася від задуму десятилітньої давності і обмежила коло проблем виключно колонізацією запорозьких земель. Структуру праці вона бачила так: гл. 1 – сербська колонізація доби Єлизавети (за відомими матеріалами); гл. 2 – повернення запорожців у 1734 р. та переломні події 1756 р. коли права козаків визнані не були; гл. 3 – боротьба за політичні права (вибори старшини 1756 р.) та підготовка руйнування Січі, акт ліквідації Січі й знищення запорозьких вольностей; гл. 4 – поділ запорозьких земель.

Матеріал до всієї праці був в основному зібраний. Додатково в 1925 р. Полонська-Василенко опрацювала архів «Фортеці Єлизавети» й зробила доповідь про це в Археографічній комісії. Того ж року вона виступила з доповідями «Останні часи Запоріжжя» та «Нова яфетична теорія Марра» в історичному товаристві Нестора-літописця.

У травні 1926 р. Наталя Дмитрівна була учасницею I Всеукраїнського з'їзду архівістів у Харкові. Вона скептично оцінювала його діяльність, як і в цілому кадри архівної справи: із 200 делегатів було лише шість істориків, решта – випускники робфаків. «Тоскно!» – сумувала вчена. Сама вона мала доповідь «Порядок користування архівними матеріалами, що забезпечує їх збереження» [7, с. 230-231]. Наталя Дмитрівна опублікувала повідомлення про з'їзд, де, звісно, підкреслювала його важливість.

Повернувшись до Києва, Полонська-Василенко прочитала в товаристві Нестора-літописця доповідь «План заселення Новоросії в 1764 році та його виконання».

Із заснуванням у Києві відділу аспірантів Харківської науково-дослідної кафедри історії України акад. Д.І. Багалія Наталя Дмитрівна була зарахована до неї як старший науковий співпрацівник зі спеціальними дорученнями (тобто той, що працює за індивідуальним планом). Це означало, що в умовах певного протистояння історичних шкіл дослідниця стала в когорту Багалія [80, с. XLI].

Відомий літературознавець Григорій Костюк закидав Полонській-Василенко упереджене ставлення до М.С. Грушевського та симпатії до Д.І. Багалія, протиставлення його Грушевському [1, с. 193-199]. Суто суб'єктивно таку ситуацію легко можна пояснити. Судячи з листів Полонської від 1924 р., вона кілька разів просила Грушевського взяти її в одну з комісій, отримувала непевні обіцянки, й коли Багалій прийняв її в число своїх співробітників, природно, Наталя Дмитрівна обстоювала його школу, що, власне, конкурувала з історичними установами Грушевського. Однак навряд чи можна погодитися з обвинуваченням дослідниці у явній упередженості й необ'єктивності. Стосунки всередині ВУАН, зокрема Грушевського з іншими керівниками гуманітарного циклу, були справді досить складними [79, с. 156-158].

У травні-червні 1927 р. Полонська-Василенко опрацювала одеські архіви – в першу чергу матеріали Нової Січі. Її вразило, що в період масової українізації Одеса «абсолютно не українізована: ніхто не говорить українською мовою, і лише зі мною в архіві усі говорять на мові... Незнання в Одесі про Київ виключне» – аж до того, що, на думку одеситів, УАН міститься не в Києві, а в Харкові. Втім, «Одеса не втратила характер європейського міста» [7, с. 249].

Щодня Полонська-Василенко працювала з документами Січі, повітових судів, єпархіального управління. Вона віднайшла чимало цінних документів: скарги запорожців на захоплення земель після 1775 р. та скарги на запорожців. Дослідниця опрацювала також справи нотаріату і слов'янського єпархіального управління. З чималими труднощами їй удалося попрацювати також у знаменитому, але закритому для вчених Воронцовському зібранні, де дослідниця віднайшла цілий корпус унікальних карт, гравюр, рукописів і стародруків.

Пізніше, на еміграції, Наталя Дмитрівна писала, що головною особою в Одесі був М.Є. Слабченко, з яким Василенки заспілкувалися в 1925 р. Він увів дослідницю «в усі архівні установи, знайомив з персоналом, здобув

переписувача...» [14, с. 125]. Слабченко також познайомив її з «дорогоцінним архівом Коша запорізьких козаків», який він вдруге відкрив (після А. Скальковського архів вважався загубленим) і активно використовував у своїх працях. На той час учений мав план видати архів Коша за зразком «Архива Юго-Западной Руси»: розбивши на 6-7 тематичних томів зі вступними монографічними статтями до кожного. «Ми вирішили звернутися до ВУАН з пропозицією видати цей архів», – нотувала Наталя Дмитрівна. При цьому передбачалося головне редагування Слабченка та участь Полонської-Василенко й Оглоблина в підготовці кількох томів. «Я повернулася до Києва уже з належними матеріалами», – згадувала вчена [14, с. 125]. Справа була передана Єфремову, але Грушевський настояв, що це має робити Археографічна комісія під його головуванням [80, с. XLII].

Тут виник контрпроект видавати архів не в тематичному, а в хронологічному порядку як корпус. Довго точилося обговорення 30 жовтня 1927 р., на вирішальному засіданні комісії Слабченко обстоював свій план. Полонська-Василенко згадувала: «Слабченко, людина амбітна, переносив усе на персональний рахунок і почував себе ображеним» [7, с. 242]. «По суті обидва плани мали право на визнання» [14, с. 126]. В листі до Оглоблина Слабченко повідомляв, що погодився на хронологічний принцип через умовляння Миколи Прокоповича та Наталі Дмитрівни. Ймовірно, ця позиція все ж не була сталою, бо вже в листопаді Полонська-Василенко скаржилася на чергові заяви Михайла Єлисеєвича про незгоду з хронологічним принципом.

Перебування Наталі Дмитрівни в Одесі не обмежувалося працею в архіві. Підтримуючи добрі стосунки з одеськими науковцями Наталя Дмитрівна прочитала доповідь-експромт в Одеській краєзнавчій комісії. В листі до Василенка вона повідомляла, що «говорила без шпаргалок близько години» [7, с. 245]. «Успіх був повний, а мені стало знову боляче – ну чому ніде у такій масі лекцій, доповідей ніколи і ніхто не запропонує прочитати мені? Невже потрібно задля цього виїхати кудись?.. У Києві якщо помре, не

дай Бог, Дмитро Іванович (Багалій – авт.), – продовжи, Боже, йому віку, – і мене викинуть з Академії» [7, с. 246].

Вже в Києві Полонська-Василенко була приголомшена новиною про самогубство визначного вченого та мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського та різними чутками з цього приводу. Всі говорили, що Щербаківського зацькували. Київські науковці не могли мовчати. У червні 1927 р. 79 відомих учених звернулися з відкритим листом до редакції «Пролетарської правди». Лист підписали й Наталя Дмитрівна та Микола Прокопович. Бюро окрпарткому розцінило його як політичний виступ проти радянської влади, як підбурення громадськості до заворушень. Нарком освіти М. Скрипник присвятив цьому питанню окремий виступ і статтю, кваліфікувавши його як шкідництво, хоча й обіцяв в усьому розібратися. Колотнеча навколо самогубства Д.М. Щербаківського тривала до осені. Вона зачепила багатьох, у тому числі подружжя Василенків [80, с. XLIII].

У листопаді 1927 р. Наталя Дмитрівна відбула відрядження до Дніпропетровська. Тут вона, оселившись у будинку колишнього генерал-губернатора Колобова, у якого гостювала ще 1914 р., із ностальгією згадувала минуле. Тепер її чекали одні розчарування й не лише побутового характеру. Виявилось, що в архіві немає описів, усі справи лише розставлені за хронологією. Дослідниця з жахом зазначала, що в таких Умовах ще ніколи не працювала. Такий стан справ був «запрограмований»: ревізор із Харкова назвав детальний опис «паразитизмом наукових робітників» і наказав скласти загальну хронологічну схему на 4000 одиниць [7, с. 250].

Однак це була не єдина неприємність: неочікувано надійшов лист від співробітника Грушевського Н.М. Ткаченка з застереженням, що саме він займається колонізацією Новоросії й має пріоритет в архівних розшуках. Полонська-Василенко була обурена цим і вирішила заявити письмовий протест в Академію А. Кримському, а також подати записку у I відділення УАН. Вона зауважувала, що почала працювати над цією темою ще тоді, коли

Ткаченко вчився на I чи II курс і, а вона читала лекції з історії колонізації. Проте питання залишалося відкритим [79, с. 163].

Зустріч із Яворницьким теж не була вдаюю. Пізніше, на еміграції, коли усе попереднє життя поставало у спогадах дещо прикрашених, Наталя Дмитрівна писала, що Дмитро Іванович зустрів її як відому дослідницю Запоріжжя й назвав «Запорізькою Маткою», а себе – «Запорізьким Батьком» [7, с. 255]. Однак із листів ученої до чоловіка від 1927 р. її спілкування з Яворницьким виглядало інакше. 13 листопада відбулася їхня єдина зустріч, хоч Полонська-Василенко довго працювала в Дніпропетровську. Спочатку Дмитро Іванович зустрів колегу прихильно, показав музей, подарував книгу й удома продемонстрував картотеку для тритомового українсько-російського словника, а також фотографії Дніпра, островів, етнографічні записи. Яворницький зауважував, що багато людей стало спеціально займатися Запоріжжям – навіть Грушевський просив надіслати матеріали. Власне, цим спілкуванням Наталі Дмитрівни з Яворницьким і обмежилось. Через кілька днів їй повідомили, що «дід був вельми невдоволений її приїздом» [7, с. 256]. В цілому нею було переглянуто й опрацьовано близько 12 тис. справ. Фронтально виявлялися документи Новоросійської губернії, межового суду, Катеринославського намісництва, єпархіального архіву, казенної палати, земвідділу та ін. Щоправда, по темі колонізації було виявлено небагато – необхідні документи відразу передавалися для переписування й саме в копіях дійшли до наших днів після майже повної втрати оригіналів.

Повернувшись до Києва, Наталя Дмитрівна взялася за обробку зібраних матеріалів. На той час дослідниця підготувала до друку статті «Яфетична теорія та археологія», «Грецька колонізація степової України та Тавриди кінця XVIII ст.», «Сербська колонізація степової України», «З останніх часів Запоріжжя», хронологічний огляд історії археологічних відкриттів в Україні (особливо в Києві та його окрузі). А картотека персоналій землевласників зросла до 2500 імен [80, с. XLIV].

Наприкінці 1927 р. ВУАН та урядові інстанції святкували 70-ліття акад. Д.І. Баталія. Полонська-Василенко вітала його промовою від Імені кримських наукових установ. 27 грудня була видана урядова ухвала опублікувати повне зібрання творів ученого. Підготовку праць до друку мали здійснювати О.П. Оглоблин та Н.Д. Полонська-Василенко, які й розпочали працю.

У 1928 р. Полонська-Василенко вже завершувала розділ про розподіл земель старшини у 1752-1775 рр., склала повну бібліографію з історії Запоріжжя та Новоросії, покажчик карт Південної України ХХІІІ ст. зі збірок університету, Лаври, ВБУ й наново дослідила надісланий із Москви «Атлас Катеринославського намісництва» 1787 р. На прохання комісії для вивчення соціально-економічної історії при ВУАН їй надіслали документи також з Дніпропетровського край архіву [7, с. 260-261].

За кілька років Полонська-Василенко встигла зробити дуже багато. Друком вийшли її праця про останні часи й ліквідацію Запорозької Січі. Оригінальною була стаття, де аналізувався маніфест Катерини ІІ про ліквідацію Січі у світлі тогочасних ідей. Дослідниця запровадила до наукового обігу цілий ряд нових джерел і серед них Атлас 1787 р. та план забудови Катеринослава. В рукописі збереглася також її стаття (ймовірно, 1923-1926 рр.) про козацьке літописання. У студії з історіографії козаччини вчена показала, що основним автором, з якого черпали дані всі його наступники, був кн. С.І. Митецький і його «История о казаках запорожских». Саме звідси запозичували відомості Рігельман, Міллер та ін.

До друку були здані рецензія на книгу Д.І. Яворницького «Степова Україна» та стаття «Втікачі на Полудневій Україні ХVІІІ ст.» (до збірника «Полуднева Україна» за ред. М.С. Грушевського), хоч ці праці через зняття з видавничих планів обох збірників так не побачили світу [80, с. XLV].

6 грудня 1928 р. Полонська-Василенко була обрана членом Українського бібліологічного товариства.

Завдяки своїй напруженій науковій праці Полонська-Василенко відразу здобула авторитет визначного фахівця з історії Запоріжжя й Південної України XVIII ст. Саме з початку 1925 р. вчена остаточно перейшла до вивчення проблем історії України. Почався новий етап її наукової біографії, який приніс їй визнання неординарної вченої на терені україністики й навіть європейську славу та всіма шановане ім'я.

До цього часу Полонська-Василенко не була українознавцем у розумінні національного історика. Не випадково її чоловік у 1923 р. пояснював причину її незапрошення на його науково-дослідчу кафедру історії України тим, що дослідниця, не займаючись спеціально українською історією. Залишається тільки подивуватися, як сорокарічна вчена, яка вже мала вповні усталені погляди й наукові уподобання, змогла їх переглянути, перебудувати й подивитися на давно досліджувані наукові проблеми цілком під іншим кутом зору.

У середині 20-х рр. народився молодий учений-україніст із великим науковим досвідом, якому судилося зробити дуже багато для вивчення історії України. Наукова доля Полонської-Василенко зробила крутий поворот на велику дорогу української науки, на обрії якої світила слава.

Культурні й наукові кола України високо цінували праці Полонської-Василенко. Відома письменниця Л.М. Старицька-Черняхівська писала вченій: «Ви просто мов одтуляєте завісу й показуєте нам минуле таким, яким воно було. Ці побутові подробиці – вони ж дають таку міцну підставу для будування малюнка життя людей, з їх звичками, з їх культурними бажаннями і т.д. Досі мало хто підходив так до написання історії» [7, с. 271].

Зазначимо, що Старицька-Черняхівська з цього часу потоваришувала з Наталею Дмитрівною і постійно просила в неї консультації як у фахового історика. Зокрема, будучи висланою після процесу СБУ в 1930 р. до м. Сталіна (Донецьк), письменниця почала працю над великим романом з історії останніх часів Запорозької Січі. Вчена охоче виконувала прохання письменниці.

У другій половині 20-х рр. відновила свої зібрання «Київська громада». Вона збиралася в помешканні Василенків; приходило близько десяти чоловік, які дотримувалися суворої конспірації. Звісно, «Громада» не мала жодного реального значення, проте на її зібраннях велися жваві дискусії, й у наскрізь комуністичному Києві це була певна «віддушина». Засідання вів М.П. Василенко [80, с. XLVI].

Особливо цікавими й гострими були виступи Л.М. Старицької-Черняхівської та С.О. Єфремова. Наталя Дмитрівна також брала участь у диспутах. Вчена згадувала, що Старицька-Черняхівська «схвильовано казала, що на мене як на наймолодшу покладається обов'язок розповісти про останні роки життя Старої Громади, щоб знали наступні покоління, що навіть під советською диктатурою жеврів вогонь, запалений основоположниками Старої Громади, вогонь любові до України та служіння їй» [20, с. 94]. Громада саморозпустилася в 1934 р.

Свій обов'язок Полонська-Василенко здійснила під час окупації, прочитавши доповідь про діяльність «Громади», а потім у споминах – вже на еміграції. Тут вона згадувала й про ще одну свою місію: протягом 1929 р. вона ходила до Лук'янівської в'язниці, де на посаді фельдшера відбував свій термін швагер – К.П. Василенко, й через нього передавала на волю інформацію від ув'язнених інтелігентів.

Тобто, наприкінці 1920-х рр. «українська зірка» Наталі Дмитрівни засяяла яскраво на усіх відтинках діяльності.

Однак, незважаючи на всі ці перетворення, досить явні для сучасників, вчену не обминула хвиля українізації ВУАН. Адміністрація вважала дослідницю росіянкою і включила у список співробітників, котрі мали відвідувати заняття та складати іспит з української мови. Це викликало обурення Полонської-Василенко, яка заявила, що вже четвертий рік читає лекції українською мовою, пише наукові праці, співпрацює у трьох комісіях ВУАН і робить в них доповіді теж українською мовою. Нарешті Наталя Дмитрівна здалася. Перше ж заняття аж ніяк не задовольнило її: писати

переказ «неймовірно дурної казки». Додому був заданий твір – «Перспективи культурного розвитку української національності». Полонська-Василенко не розуміла ідеї твору, власне, перспектив розвитку української нації й заявила, що «навіть по-російському його не напише» [7, с. 275]. Вона домоглася привілею не відвідувати курси, а лише передавати на перевірку свої твори. Так Наталі Дмитрівні Вдалося «відбитися» від українізації [80, с. XLVII].

Із 1927 р. Наталя Дмитрівна відновила викладацьку діяльність у вищій школі й стала професором археології Київського художнього інституту, де читала цей предмет на 2-4 курсах педагогічного факультету до 1932 р. Щоправда, це не пройшло без боротьби. Адміністрація інституту задля «економії коштів» вирішила перевести курс археології з професорського в асистентський, тобто значно понизити в посаді вчену. Полонська-Василенко не змогла терпіти такого приниження, відмовилася від читання лекцій, запропонувала взяти на асистента молодого дослідника. Це не обійшлося їй даремно. Новий ректор звинуватив учену в шкідництві, зриві праці всього інституту й урешті – у політичному виступі проти постанов уряду. Затим він постійно мстив Наталі Дмитрівні, викликаючи її щороку на перевірку знання української мови й навіть погрожуючи карами за неявку.

Між тим науковий авторитет Полонської-Василенко у ВУАН зростає. У лютому 1929 р. вона була призначена відповідальним редактором відділу Гетьманщини в Комісії бібліографічного словника українських діячів при ВУАН, яку очолював М.М. Могилянський. В комісії Наталя Дмитрівна склала реєстр діячів Запорозжя XVIII ст. на літери А і Б та написала близько 20 біографічних нарисів. Тут вона працювала до 1933 р., коли комісію закрили. Пізніше вчена згадувала ту прекрасну атмосферу в Комісії, де збирався цвіт інтелігенції (особливо письменницької) Києва [11, с. 247].

У травні 1929 р., завдяки клопотанню Багалія дослідниця стала штатним працівником і вченим секретарем Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. під керівництвом Оглоблина [60, с. 106]. Нарешті, у травні 1930 р. вчену обрали дійсним

членом Археографічної комісії ВУАН, яку очолював М.С. Грушевський. Здавалося, її зірка неухильно піднімається до zenіту [79, с. 168].

Полонська-Василенко широко задумала п'ятирічний план наукової роботи 1928-1933 рр. Протягом 1928-1929 рр. вона, окрім уже названих праць, написала і здала до друку серйозні дослідження: «Втікачі на південь України» (1929 р.), цілий ряд статей-рецензій. Разом із Оглоблиним Полонська-Василенко виправила, доповнила й підготувала до видання книги Д. Багалія «Заселення Південної України», «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры». Тексти обох праць із додатками Наталі Дмитрівни (по 100-200 стор.) збереглися. Вони так і не були видані. На 1929-1932 рр. вона планувала написання трьох частин розвідки «Розподіл запорізької спадщини» (45 арк.), статей «Побут запорізької старшини», «Донбас», «Перші архівні реформи Південної України XVIII ст.», «Бібліотеки Південної України», завершення складання повної бібліографії Південної України та Запорожжя (10 арк.) [80, с. XLVIII].

З усього запланованого друком вийшло фундаментальне історико-джерелознавче дослідження про майно запорізької старшини і статті про першу бібліотеку на Південній Україні та історію гірничої промисловості Донбасу.

Найбільш плідно вчена працювала над темою колонізації Південної України. Першою її обширною публікацією з цієї проблеми стала стаття про єврейську колонізацію та причини її невдачі. Однак більша частина вже давно готових розділів загального дослідження запишалася неопублікованою: «Характер запорізьких вольностей», «Роздача земель», «Історія заселення Новоросійського краю», «Новоросійська губернія», «Обмеження Новоросійської губернії», «Адміністрація Новоросійської губернії», «Склад людності новосербських полків», «Українське населення. Про колонізацію Новоросійської губернії», «Чужоземна колонізація».

Особливо детально, ще з 1914-1917 рр., а потім на початку 1920-х рр., Полонська-Василенко розробляла національну проблему чужоземної

колонізації, постійно поповнюючи й переробляючи тексти, дослідивши шведську, німецьку, грецьку, вірменську, молдавську, навіть корсиканську колонізацію Новоросії, підвела загальні підсумки та наслідки чужоземної колонізації. Окрім того, дослідниця склала обширну бібліографію історії Південної України 1768-1886 рр., яка також збереглася в її архіві.

6 серпня 1930 р. державна комісія у складі члена ЦК КП(б)У Наваловського, службовця Контрольної комісії Лазоришека, робітника Сталінського металургійного заводу Васильченка та ін. проводила «чистку» Комісії Багалія. Наталі Дмитрівні закидали, що вона донька царського генерала та дружина напівопального Василенка [80, с. ІІ]. Однак, імовірно, завдяки опіці Д.І. Багалія, комісія констатувала, що вчена «пройшла чистку в апараті ВУАН». Вважалося, що на відміну від М.С. Грушевського та його учнів Багалій зі своїми співробітниками є більш лояльним [60, с. 111].

Проте, виконуючи «побажання» комісії, Наталя Дмитрівна, як вона писала у звіті, протягом 1930-1931 рр. багато займалася вивченням марксо-ленінської літератури – «як самих класиків її, так і тої численної критичної літератури, яка потрібна для виявлення буржуазної ідеології в українській історіографії» [7, с. 294]. Подібні формулювання неважко зрозуміти. Адже на очах ученої її колеги позбавляли праці й засобів існування, цькували в пресі, знищували морально, ламали й спопеляли душі. Все це вона описала на сторінках «Української Академії Наук», нещодавно перевиданої в Києві.

Наприкінці травня 1931 р. у ВІНО (колишній університет) прилюдно ганьбили безпосереднього керівника Наталі Дмитрівни – О.П. Оглоблина. І хоч на еміграції вона писала про самозахист та, як наслідок, поневіряння Олександра Петровича, але в листі, відправленому Багалієві відразу після події, повідомляла, що вчений визнав свої помилки і обіцяв зробити все задля їх виправлення.

Вибору не було. Питання стояло однозначно: якщо хочеш працювати – маєш виконувати волю «хазяїна» й прилаштовуватися до його вимог. Отож Полонська-Василенко «включалася у соцзмагання», дала обіцянку

підготувати доповідь із самокритикою, вдосконалити згідно марксистсько-ленінізму методологію тощо.

У травні 1931 р. вона таки виступила з самокритикою, обіцяючи писати нові праці згідно з «сучасними вимогами ідеології». Було змінено навіть формулювання теми: «Капіталістичні тенденції в господарстві на південній Україні XVIII ст.». Однак, незважаючи на всі ці запобігливі заходи, Наталі Дмитрівні не вдалося уникнути неприємностей: вона була понижена до лаборанта і довго мусила добиватися повернення на посаду вченого секретаря комісії. Між тим доводилося відвідувати спецсеминар із вивчення постанов XVI з'їзду ВКП(б).

Становище науковців-гуманітаріїв у ВУАН стало просто неможливим після реорганізації 1929-1930 рр., «процесу СВУ» та численних чисток [20, с. 95]. До всього у 1932 р. помер академік Д.І. Багалій, який був головним опертям для своїх колег, співпрацівників і учнів [60, с. 166].

Проте, хоч як це дивно, саме в цей час виникло нове зацікавлення архівом Коша Запорозької Січі. Було поставлене питання про його перевезення з Одеси до Києва й передання Археографічній комісії, з якою співпрацювала Полонська-Василенко: у видавничих планах цієї установи на 1931-1932 рр. стояло видання підготовленого нею «Опису Катеринославського намісництва» 1787 р. з 16 картами [80, с. L]. Центральне архівне управління УСРР підготувало зі свого боку проект 10-томного видання архіву Коша за тематичним (у класово-марксистських формулюваннях тієї доби) принципом. Археографічна комісія висунула альтернативний проект 9-томника. О.О. Рябінін-Скляревський підготував загальний опис матеріалів. Про видання архіву Коша можна було говорити вже більш предметно.

У травні 1932 р. Археографічна комісія доручила Полонській-Василенко разом із М.Ф. Тищенком розробити план фундаментального видання «Архіву Запорозької Січі» (спільно з Центральним архівним управлінням). Наталя Дмитрівна склала детальну довідку про розкидані

частини архіву Коша в Києві, Ленінграді, Москві, Одесі, Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському. Вона пропонувала обов'язково розшукати всі матеріали архіву Коша, які збереглися, і видавати їх єдиним комплексом. Дослідниця виступила проти запланованого 10-томного (250 арк.) тематичного видання, зауваживши, що для зазначених томів немає матеріалів: очевидно, план складався виходячи з методологічно запрограмованих позицій. Вона цілком слушно поставила проблему – вирішити принципово, чи видавати лише архів Коша, чи всі запорозькі матеріали.

Думка Наталі Дмитрівни перемогла. Рішення про розшуки всіх залишків архіву Коша було прийняте. На той час ішлося вже про 8-томове видання. Однак неочікувано надійшло розпорядження про перенесення центру роботи з архівом Коша до Харкова, куди він і мав бути перевезений. Це означало, що київські вчені не матимуть змоги працювати над даним проєктом. Щоправда, запланована була підготовка ними (Н.Д. Полонською-Василенко, М.Ф. Тищенком, В.О. Барвінським, В.О. Грековим, В.О. Кордтом) тематичного збірника документів «Матеріали до історії Запоріжжя XVIII ст.», однак, очевидно, ця робота навіть не була розпочата. Робоча комісія сама собою розпалася, й праця припинилася. Тепер, коли знову реально постала можливість почати видання архіву Коша, досвід Полонської-Василенко, її матеріали і особливо конкретні вказівки на місцезнаходження розкиданих документів Коша заслуговують на особливу увагу.

Протягом 1932-1933 рр. Наталя Дмитрівна працювала над книгою Д.І. Багалія «Заселення Слободської України» й здала рукопис до видавництва ВУАН у березні 1933 р. (442 стор.) Проте на цьому все й завершилося. Книгу ніхто не збирався видавати [80, с. LI].

24 квітня 1933 р. Полонська-Василенко спільно з О.П. Оглоблиним звернулася до Президії ВУАН із заявою про необхідність виконати обов'язок перед покійним ученим, видавши 13 томів його праць, спомини самого

Багалія та дослідження про нього. Йшлося про те що томи 1, 2, 6 і 12 уже готові. Одначе клопотання не мали успіху. І посьогодні безцінні рукописи праць Дмитра Івановича, доповнені і підготовлені до друку його колегами, лежать в архіві.

Поряд із цим Наталю Дмитрівну постійно відволікали, примушували займатися всякою непотрібною роботою. Так, у квітні 1932 р. вчену «ощасливили»: «За ухвалою бюро осередку «Геть неписьменність!»... Вас притягнуто до роботи в осередку як культармійця» [7, с. 300].

Складалася парадоксальна ситуація: висококваліфікована дослідниця писала довідки, проекти, редагувала чужі праці, давала консультації, працювала в архівах, виступала як «культармієць», а її власні праці лежали нерухомо.

Голодний і страшний 1933 р. Наталя Дмитрівна зустрічала з великими творчими планами. Вона передбачала підготувати монографії «Колоніальна політика російського царату щодо Запоріжжя» (20 арк.), «Зародки капіталістичних відносин у господарстві Південної України» та цілий ряд статей: «З історії Межигірської фаянсової фабрики» й у стилі доби – «Дворянсько-буржуазна історіографія Південної України», а також «З історіографії Запоріжжя (методологічні проблеми та самокритика)». Остання праця мала містити нищівний «самоаналіз» власних попередніх праць. Окрім того, вчена планувала все ж продовжити готувати до друку наукову спадщину Д.І. Багалія (книгу «Залюднення Степової України») і... читати лекції на заводі, проводити екскурсії для пролетарів, шефствувати над рацвинахідниками (редагувати їхні праці) – одне слово, «нести науку в маси» [7, с. 302-303].

На початку 1934 р. дослідниця передала до Історико-археографічного інституту рукопис монографії «Нарис з історії робітництва Києво-Межигірської фаянсової фабрики» (замість нав'язаної їй теми «Генеза робітничого класу на Україні»), однак надії на друк майже не було [80, с. LII].

В лютому Наталя Дмитрівна звернулася до Москви. Вона пропонувала до видання свої матеріали про колонізацію Новоросії і заселення Запоріжжя та про Києво-Межигірську фаянсову фабрику. Ці теми, писала вчена, на Україні «зараз не йдуть». Дослідниця готова була відразу надіслати завершену книгу «Очерки истории колониальной политики России на Запорожье» (20 арк.). І просила підтримати її академіка Б.Д. Грекова. В іншому листі до московських колег Полонська-Василенко пропонувала статті про полеміку Леклерка і Болтіна; про поета й перекладача XVIII ст. Луку Січкарьова, який був пов'язаний із Потьомкіним та його бібліотекою; про листування генерал-губернаторів Новоросії другої половини XVIII ст. (Кречетникова, Язикова, Каховського) з приводу її заселення. Однак із «Литературного наследства» надійшла відмова, а Б.Д. Греков порекомендував перекласти ці матеріали російською мовою.

А в Україні над академічною наукою нависла загроза. Був ліквідований ІІ соціально-економічний відділ ВУАН, і у зв'язку з цим 1 лютого 1934 р. Полонська-Василенко була звільнена з роботи. Почалася нова хвиля чисток в Академії, потік викривальних процесів. Наталю Дмитрівну не обминула ідеологічна атака.

Критиком виступив її колега по школі М.В. Довнар-Запольського колишній співробітник в інституціях Д.І. Багалія – О.П. Оглоблин. У його розгромній статті викривалася «великодержавна буржуазна школа» Довнар-Запольського та її зв'язок з «місцевим націоналізмом в українській історіографії». У цьому контексті представницею ворожого радянській науці напрямку була названа й Полонська-Василенко. Стосовно неї автор закидав «ідеалізацію становища феодального селянства» та ідилічний показ гуманізму поміщиків. На щастя, Полонська-Василенко була удостоєна лише маленької примітки [71, с. 215-225].

Учитель і співучні Оглоблина тяжко пережили такий неочікуваний випад. Митрофан Вікторович на той час був академіком Білоруської АН і

мешкав у Мінську. Ця звістка відчутно загострила його хворобу і психічний стан. 1 жовтня 1934 р. Довнар-Запольський помер.

Смерть надто дорогого для неї вчителя приголомшила його улюблену ученицю й іще більше пригнітила її дух. У листі до Д.І. Яворницького Полонська-Василенко повідомляла, що від розгромленої ВУАН майже нічого не залишилося, інтелігенція дрібніє (Панас Саксаганський змушений радити «цінному подарунку» уряду – кільком фунтам пшона та борошна). Сама Полонська-Василенко намагалася за допомогою акад. М.Д. Петрушевського перебраться до Московського історико-археографічного інституту, однак безуспішно [7, с. 308].

На той час Наталі Дмитрівні виповнилося 50 років. Вона не змогла знайти собі нову роботу і звернулася з проханням надати їй академічну пенсію. Однак 27 серпня 1934 р. Народний комісаріат соцзабезпечення УСРР відмовив їй «за браком встановленого академстажу служби у ВИШах» (Полонська-Василенко працювала викладачем 21 рік) [80, с. LIII]. Тяжко хвора на ендокардит, учена того ж року була переведена на пенсію за інвалідністю по III категорії, а вдома непорушно лежав чоловік, у якого, окрім неврозного паралічу, почалася малярія. Найжахливішою була поступова смерть Миколи Прокоповича. 3 жовтня 1935 р. Василенка не стало.

Горе Наталі Дмитрівни тяжко передати словами. І вона дедалі гостріше відчувала свій обов'язок перед покійним – зберегти його наукову спадщину. Полонська-Василенко зайнялася впорядкуванням архіву та колекції Миколи Прокоповича. Вона не лише описала і привела в порядок усе, що зберігалось вдома, а й намагалася зібрати листи чоловіка у адресатів. Очевидно, саме тоді вона написала перший біографічний нарис про чоловіка [45, с. 104].

У червні 1938 р. Полонська-Василенко підготувала для передання на архівне зберігання весь архів чоловіка (2000 одиниць). Вона звернулася до президента АН УРСР О. Богомольця з проханням дозволити передати рукописне зібрання М.П. Василенка до відділу рукописів бібліотеки АН і

отримала дозвіл. Однак директор бібліотеки Михайличенко заявив, що збереження архіву не гарантує, якщо зібрання не буде передане в подарунок. Наталя Дмитрівна вдруге звернулася до Богомольця. Врешті архів Василенка (основний комплекс із 100 тек), який містив і колекцію документів від 1601 р., був переданий до БАН, де зберігається й посьогодні.

1934-1937 рр. були вкрай важкими в долі Полонської-Василенко. Фізичний і моральний стан ученої був на межі можливого. Яких сил коштувало Наталі Дмитрівні зберегти свою гідність, не опуститися, не звести рахунки з життям, можна лише уявити. Але щоб жити, треба було заробляти на хліб. Учена почала брати рукописи на передрук. Як завжди, допомагав Кримський: дослідниця з інтересом друкувала його «Історію хазар» [3, с. 96].

На певний час (квітень 1934 – лютий 1936 р.) її врятував відомий історик М.Н. Петровський, який тоді працював у бібліотеці АН. Він очолював групу, яка складала бібліографію актово-документального матеріалу з історії України, і залучив до цієї роботи Полонську-Василенко. Вона розписала кілька серійних збірок документів і створила картотеку в 5000 бібліографічних карток, звіривши і підготувавши їх до друку. Однак у 1936 р. директор бібліотеки В.М. Іванушкін був заарештований, робота припинилася, а вже виготовлені картотеки так і лишилися без ужитку [80, с. LIV].

До всього долучилися ще й побутові негаразди. По смерті чоловіка Наталю Дмитрівну черговий раз вирішили позбавити «великого» житла. Вчена добивалася залишення квартири як місця збереження бібліотеки та архіву Миколи Прокоповича. Згідно з даними І.В. Верби, Полонській-Василенко вдалося-таки добитися свого: у 1936-1938 рр. вона мала трикімнатне помешкання. Однак чи не було це помешкання її нового чоловіка? Втім «квартирне питання» було нічим у порівнянні з іншою трагедією: в 1935 р. було ліквідоване Аскольдове кладовище, стерті з лиця землі могили батька й матері [31, с. 202].

На еміграції Наталя Дмитрівна з жахом згадувала про терор 30-х «Люди щезали з дому, зі служби і прямо з вулиці. При зустрічі приятелі боязко запитували про спільних знайомих...» [11, с. 242]. Наприкінці квітня 1935 р. арештували М. Зерова, а згодом – П. Филиповича, М. Драй-Хмару. А 1938 р. в Києві поширилася звістка про їхню смерть. «Жорстока і безжалісна радянська влада, – зазначала Полонська-Василенко, – постійно вихваляючись своїм піклуванням про культуру, мистецтво, літературу, за один лиш рік «пустила в розход», висловлюючись більшовицьким жаргоном, трьох поетів, якими могла б пишатися будь-яка країна, будь-який народ...» [2, с. 243].

В такій ситуації можна було остаточно впасти у відчай. Однак жінка знайшла в собі сили не забути, що вона історик і це призначення – зберігати історичну пам'ять. Не маючи офіційної праці, Наталя Дмитрівна наполегливо збирала матеріали про Василенка. Донька Д.І. Багалія Ольга передала їй кілька десятків листів Миколи Прокоповича до батька. Катерина Михайлівна Грушевська віддала сотні листівок Василенка, адресованих визначному історикові. Полонська-Василенко писала колегам і учням покійного чоловіка, збирала їхні спогади [13, с. 51]. Звісно, вона продовжувала також свої власні наукові дослідження.

Наприкінці 1936 р. вченій вдалося укласти договір з видавництвом щодо видання науково-популярного нарису в 3-4 арк. з 40-50 фотографіями «Межигір'я», рукопис якого мав бути поданий на 1 січня 1937 р. Однак із цього плану нічого не вийшло [80, с. LV].

Але найбільшою подією цього року стало одруження Наталі Дмитрівни з відомим економістом і істориком кооперативного руху Олександром Моргуном. І хоч нареченій на той час виповнилося 53 роки, а нареченому 63, до них прийшло пізнє кохання «бабиного літа». Щоправда, життя виробило у Наталі Дмитрівни якості борця, залізну волю й почуття лідерства. Це попервах дещо пригнічувало і обмежувало волю чоловіка, але вони вже не могли жити одне без одного.

11 квітня 1937 р. Наталя Дмитрівна подала заяву до Президії АН УРСР, в якій просила надати їй можливість повернутися до наукової роботи, «знайти відповідне місце в соціалістичному будівництві моєї Батьківщини». Віце-президент АН О.В. Палладін передав заяву секретареві відділення суспільних наук – директору Інституту економіки І.А. Асаткіну з тим, щоб Полонська-Василенко була зарахована на посаду бібліографа, і з 10 травня вона почала працювати старшим бібліографом [45, с. 105].

Працювала Наталя Дмитрівна досить інтенсивно й за рік склала велику картотеку з історії народного господарства (близько 10 тис. карток). Вчена запропонувала Асаткіну відновити заходи щодо видання архіву Коша Запорозької Січі, яке мало обійняти 9-10 томів і будуватися за загально-хронологічним та конкретно-тематичним (усередині томів) принципами.

На думку Полонської-Василенко, проект міг бути виконаний протягом 4-5 років силами 5-6 співробітників, які мали підготувати до друку 66 тис. документів. Для початку дослідниця пропонувала видати збірник документів з історії Запорозжя. Ймовірно, даний проект був залишений без уваги. Такі речі тоді були не на часі. Окрім того, вони мало збігалися з тематикою Інституту економіки [31, с. 210].

Зверталася Полонська-Василенко з видавничою пропозицією й у ВБУ. Йшлося про видання перекладеного вченою з німецької мови щоденника російського академіка німця А. Гільденштедта з описом подорожі в Україну кінця XVIII ст. На жаль, і ця пропозиція втілена не була. Проте керівництво Академії впевнилося, що Наталя Дмитрівна активно працює як історик, і прийняло рішення про надання їй праці за фахом. Вона була переведена на посаду старшого наукового співробітника до Інституту історії АН УРСР і з листопада 1937 р. отримувала академічну пенсію в розмірі 350 крб. [80, с. LVI].

В Інституті історії Полонська-Василенко відразу запланувала підготовку збірника документів «Колонізація Південної України (1750-1800 рр.)», в який мало увійти близько 500 документів, аналітичну працю

«Акти про міста України XVII-XVIII ст.» (20 арк.) і збірку матеріалів «Земельне господарство монастирів в Україні XVII-XVIII ст.» (30 арк.). Задля цього дослідниця опрацювала колекцію документів «Фортеця св. Єлизавети», в якій свого часу зберігався архів Нової Січі, і віднайшла там близько сотні документів стосовно своєї теми. Збірник «Колонізація Південної України» до кінця 1938 р. був готовий і переданий на розгляд завідувачому сектором історії феодалізму М.І. Марченку. Для цього Наталя Дмитрівна склала довідку про видання архіву Коша Запорозької Січі. Крім того, вона пропонувала видати давно зібрану бібліографію з історії Півдня України XVII-XVIII ст.

Такий «обвал» праць ученої свідчив про спраглисть її до науки, нездоланність потягу до праці й творчості. Не всі розуміли це, і колеги поставилися до Полонської-Василенко досить насторожено. На той час у відділі феодалізму Інституту історії працювали відомі дослідники: М.Н. Петровський, О.П. Оглоблин, М.І. Марченко, В.А. Дядиченко, К.Г. Гуслистий [31, с. 215].

1939 р. приніс багато подій у життя Полонської-Василенко. Вона ще активніше включилася в наукову роботу й значно просунула свої попередні заняття XVIII ст. У квітні вченій запропонували посаду заступника директора з науки Музею археології на території Києво-Печерської лаври. Звичайно, вона відмовилася.

У той час вийшло нове положення про вчені звання і наукові посади. Почалося перезатвердження штатних співробітників Інституту історії. Наталя Дмитрівна у квітні подала заяву директору Інституту С.М. Белоусову про затвердження її на посаді старшого наукового співробітника. Однак у червні надійшла відмова Президії АН УРСР у зв'язку з відсутністю наукового ступеня кандидата наук. Між тим зірка Полонської-Василенко на обрії офіційної науки продовжувала сходити [80, с. LVII].

У зв'язку зі святкуванням 230-ліття Полтавської битви у Полтаві 8-12 липня 1939 р. була проведена ювілейна сесія АН УРСР, де Наталя Дмитрівна

читала велику доповідь «Роль Петра I в підготовці Полтавської перемоги». В одному з листів вона писала, що доповідь пройшла «з великим успіхом, кажуть, що блискуче». Ця доповідь, тези якої збереглися в кількох варіантах, а також публікації на дану тему в «Советской Украине» та «Комуністі», рукописи статей про Ніштадтський мир та плани схеми руху армії Карла XII й, нарешті, тексти цілого циклу лекцій «Від Нарви до Полтави. Від поразки до Перемоги» були написані в річищі офіційної історіографії з апологією Петра I й анафемою Мазепі. Але чи могло в 1939 р. бути інакше? Однак не лише політичні причини мали вагу у цій справі. На деякий час у творчості вченої відчувається старий повів загальноросійської історіографічної концепції [31, с. 220].

Після повернення з Полтави 13 липня Полонська-Василенко отримала запрошення з Одеського університету прочитати курс лекцій. Її лекторська діяльність знову набула розквіту. Вчену постійно запрошували і навіть зобов'язували читати лекції в різних аудиторіях від академічних і студентських до шкільних і солдатських.

Але ніщо не могло завадити напруженій творчій праці дослідниці. Вона писала «Нариси з історії залюднення південної України», готувала монографію «Адміністрація Новоросії», закінчувала підготовку другого тому збірника документів з історії колонізації Південної України XVIII ст., готувала відповідні розділи до вузівського підручника та «Короткого курсу історії України». Нарешті, був завершений біографічний нарис про М.П. Василенка. З цього приводу Наталя Дмитрівна з сумом повідомляла дружині Д.І. Яворницького: «Я написала велику біографію його, яка при моєму житті, звісно, не побачить світ, але в майбутньому послужиться кому-небудь на користь» [7, с. 261].

Кінець року був ознаменований ще однією важливою подією. Стало відомо, що М.Н. Петровський у Москві захистив одразу докторську дисертацію, минувши ступінь кандидата. Московські колеги радили Полонській-Василенко зробити те ж саме. Вона обговорювала цю проблему з

визначними російськими вченими – Б.Д. Грековим, В.І. Пічетою, О.А. Савичем, з якими вона познайомилася під час наукової сесії в Полтаві й справила на них добре враження. З їхньої поради 17 липня 1939 р. Наталя Дмитрівна подала заяву про дозвіл захисту дисертації до Інституту історії в Києві, а в листопаді – до Інституту історії СРСР у Москві, директором якого був Б.Д. Греков.

Перешкодою була відсутність опублікованої монографії. «Сумно складається у цьому відношенні моє життя, – писала вчена академіку Ю.В. Готьє, – щось зовнішнє завжди заважало мені дати стільки, скільки я могла б, – до старості років дожити без крупних праць, але з великим портфелем ненадрукованих монографій...» [7, с. 268].

Однак московські колеги обіцяли допомогу. 22 грудня Наталя Дмитрівна подала заяву у Комітет по справах вищої школи при РНК СРСР про дозвіл захисту докторської дисертації без захисту кандидатської [80, с. LVIII]. Вона писала, що має 30 друкованих праць загальним обсягом близько 100 арк. і у видавничому плані Інституту історії 1940 р. стоїть двотомний «Збірник документів і матеріалів з історії заселення Південної України XVIII ст.» (40 арк.), окрім того, у рукописах є ще кілька праць у 200 арк. До заяви були додані рекомендація Інституту історії АН УРСР, витяг із протоколу засідання сектора історії феодалізму, відгуки про наукову роботу пошуковця – Ю.В. Готьє, В.І. Пічети, О.П. Оглоблина.

Пізніше до Москви була також відправлена характеристика за підписом акад. Кримського. Тут було названо 34 опубліковані праці (70 арк.) і вказувалося на існування в рукописах чотирьох великих монографій (200 арк.) та на зданий до друку двотомний збірник документів (45 арк.).

Однак адміністрація Інституту історії в Москві конфіденційно заявила, що спроба захищати докторську дисертацію – «справа безнадійна, приречена на гарантований провал» [7, с. 270]. Наталя Дмитрівна вагалася: чи не відступити одразу, адже вона не хотіла наражати на неприємність учених, які її підтримували. Дослідниця висловлювала бажання в разі відмови захищати

кандидатську дисертацію у С.В. Бахрушина в Москві (або «Майно запорізької старшини», або «Робітники Києво-Межигірської фабрики»).

Справу полагодження «московських проблем» узяв на себе старий і відданий друг М.П. Василенка акад. Д.М. Петрушевський. Полонська-Василенко сподівалася на швидке подолання перепон і, коли в Комітеті справа «загрузла», дуже нервувала. Та ось прийшло офіційне повідомлення про дозвіл захисту [7, с. 276].

У вересні були подані офіційні відгуки (трьох опонентів). В.І. Пічета висловив схвальну думку про наукові праці Полонської-Василенко, назвавши 34 опубліковані та 11 неопублікованих праць. Для партійних чиновників Комітету й Інституту історії він спеціально виділив статті, опубліковані 1939 р. в «Советской Украине» та «Комуністі». Докторську ж працю вченої «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734-1775 гг.)» Пічета оцінив як «працю великого наукового значення, яка робить справжній внесок у радянську історичну науку» [31, с. 252].

Другим опонентом виступив професор Московського міського педінституту О.А. Савич, який також дав загалом позитивну рецензію. Третім опонентом став колега Наталі Дмитрівни з Києва О.П. Оглоблин. Він свій відгук завершував твердженням, що Полонська-Василенко «є, безперечно, одним із найкрупніших сучасних істориків України» й цілком заслуговує докторського ступеня [80, с. LIX].

Захист дисертації був призначений на жовтень 1940 р. 17 жовтня Полонська-Василенко та Оглоблин прибули до Москви. З самого початку їх чекала неприємна несподіванка: в Будинку вчених їх відмовилися поселяти, і лише під вечір дали незручні помешкання. Наталя Дмитрівна дуже хвилювалася. Неочікувано якась «учена дівиця» заявила їй, що дослідниця має того ж дня читати лекцію в якійсь аудиторії, однак Полонській-Василенко було не до цього. 18 жовтня у великій залі Інституту історії СРСР мав відбутися захист.

Незважаючи на всі застереження і страхи, він пройшов блискуче. Усі опоненти були одностайні у своїх похвалах. Московські колеги приймали дисертантку дуже тепло. Наталя Дмитрівна прекрасно виголосила свою промову. Коли після таємного голосування головуючий оголосив позитивний результат, зал вітав нового доктора історичних наук бурхливими оплесками. Це був тріумф ученої з України, тріумф усієї її довгої боротьби й вершина сходження по тернистому шляху науки. Пізніше у своїх спогадах О. Моргун писатиме, ніби В. Пічета й О. Оглоблін говорили, що дослідниця «відвоювала Південну Україну від Москви, яка привласнила її собі, найменувавши Новоросією» [2, с. 52]. Але нічого подібного у їхніх виступах тоді просто не могло бути.

Біографи Полонської-Василенко спеціально зупинялися на питанні, чому вона захищала дисертацію саме у Москві. Пояснення дається однозначне: на той час докторат не можна було захищати у Києві, лише в Москві. Таке пояснення пізніше давала і сама дослідниця.

Однак видається, що в даному випадку це було не вповні так. Адже і кандидатську дисертацію Наталя Дмитрівна збиралася захищати в Москві. В Києві вона просто не мала підтримки, у неї тут було чимало ворогів – один лише Оглоблін, попри колишні непорозуміння, підтримував з колегою досить дружні зв'язки. Українські наукові кола продовжували вважати вчену чужою за духом, росіянкою і, власне, істориком Росії. Цього їй не забували ніколи, навіть у часи німецької окупації. Москва, де Полонську-Василенко мало знали особисто, але були добре обізнані з її науковими працями, підходила більше. Там вона мала давні ділові зв'язки з ученими, які на той час мали високий авторитет. До того ж такий неординарний випадок, як захист докторської дисертації, минувши кандидатську, на той час майже не практикувався, і АН УРСР не наважувалася на подібний вчинок [80, с. LX].

Втім, коли факт відбувся, Інститут історії АН УРСР надіслав докторантці поздоровчу телеграму за підписами 30 колег. Адміністрація Інституту винесла вченій дві подяки — за успішне виконання виробничого

плану і «за ударну працю і успіхи в науковій діяльності» [7, с. 282]. 28 грудня 1940 р. ВАК СРСР затвердила рішення про докторський ступінь. Ця остаточна, але вкрай важлива формальність зліквідувала усі сумніви.

Врешті, маємо спеціально зазначити ще один момент. Сама Полонська-Василенко та її колеги на еміграції вважали, що текст дисертації, вивезений з матеріалами Інституту історії до Уфи у 1941 р., був утрачений. Перший том цієї праці вийшов пізніше англійською та українською мовами за кордоном. Другий же том, який охоплював добу після зруйнування Січі (діяльність Потьомкіна), так і не вдалося відновити [73, с. 89].

На щастя, доля рукописів склалася не так трагічно. В архіві зберігся текст семи глав докторської дисертації. Існують також автореферат і тези докторської дисертації та матеріали до двотомної праці «Катерина і Потьомкін».

Одразу після захисту дисертації Наталя Дмитрівна відновила і свою викладацьку діяльність. Протягом жовтня 1940 р. – січня 1941 р. вона читала 40-годинний спецкурс з історії України на 5 курсі історичного факультету КДУ, а також курс джерелознавства історії України для аспірантів факультету. Полонська-Василенко була обрана професором університету. Дослідниця кілька разів виступала офіційним опонентом і науковим керівником на захисті кандидатських дисертацій.

20 лютого 1941 р. на науковій сесії відділу суспільних наук АН УРСР Полонська-Василенко виступила з доповіддю «Нові моменти вивчення історії Південної України». Тоді ж вона передала до друку двотомну «Історію заселення Південної України у XVIII ст. Збірник документів і матеріалів». Том перший охоплював період 1734-1775 рр. і налічував 379 документів, у другому томі містилося 390 документів за 1775-1797 рр. Близько половини матеріалів подавалися до публікації вперше, серед них документи з уже неіснуючих архівів та приватної збірки авторки (Смілянський архів кн. Любомирських XVIII ст.) [80, с. LXI].

Як удалося встановити І.В. Вербі, існував і третій том документів, що містив витяги з мемуарів за 1775-1785 рр. (близько 160 документів). Усі три томи збереглися в архіві Інституту історії України НАНУ. Вони містять як оригінальні (архівні) документи так і вже опубліковані. Окрім того, зберігся також повний перелік поданих документів (близько 2000) [31, с. 267]. З іншого боку, твердження В. Омельченка, що, крім тритомника документів, існувало ще два томи бібліографії, є недостовірним. Бібліографія вміщувалася в однім томі, крім того, вона збереглася в машинописі й у картках, як уже було вище зазначено [73, с. 90].

Силами співробітників Інституту продовжувалася підготовка загального нариса та підручника з історії України. Ми вже згадували, що Наталя Дмитрівна писала розділи стосовно 1734-1764 рр. Її тексти пройшли обговорення у секторі історії феодалізму за участю М.Н. Петровського, К.Г. Гуслистого, В.А. Дядиченка та К.І. Стецюк. Спільно з О.П. Оглоблиним і Ф.О. Ястребовим Полонська-Василенко була призначена відповідальним редактором другого тому підручника. Нарешті, вчена входила також до колективу авторів (М.Н. Петрушевський, М.І. Марченко, К.Г. Гуслистий), які мали працювати над темою «Боротьба українського народу проти загарбницької політики Польщі, Криму й Туреччини (1660-1700)». 1 квітня 1941 р. вчена підписала договір з видавництвом АН УРСР на видання монографії «Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775)» (20 арк.) за редакцією О.П. Оглоблина.

Одночасно Полонська-Василенко виступила з ініціативою написання колективної праці «Історія Києва». На початку 1941 р. вона подала доповідну записку директору Інституту історії, в котрій пропонувала схему-структуру і загальний проспект чотиритомного видання, яке хронологічно охоплювало: т. 1 – до 1654 р., т. 2 – 1654-1796 рр., т. 3 – до 1917 р., т. 4 – після 1917 р. Даний проект був прийнятий. Створилася спеціальна комісія на чолі з Полонською-Василенко й авторський колектив (15 чол.), які протягом травня-червня затвердили розширені плани всіх томів [73, с. 90].

До виконання проекту були залучені найкращі наукові сили: акад. К.П. Воблій, акад. С.Н. Белоусов, відомі вчені – О.М. Сізен-Сичевський, О.П. Оглоблин, М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистий, Л.М. Славін, С.А. Гіляров, С.І. Маслов, А.Г. Ярошевський, П.А. Лавров, Ф.О. Ястребов, П.П. Курінний, І.О. Іванцов та ін. [80, с. LXII].

Душею колективу була Н.Д.Полонська-Василенко. Наталя Дмитрівна взяла на себе також сміливе рішення запропонувати співпрацю в даному проекті засудженому й засланому мистецтвознавцеві Ф.Л. Ернсту. Вона змогла залучити до праці ще одного репресованого вченого, свого старого знайомого В.М. Базилевича. Запрошений був також А.Ю. Кримський. Коли у пресі було опубліковане повідомлення про дану роботу, від багатьох науковців почали надходити різні пропозиції.

Після детального обговорення проекту комісія винесла рішення про першочергову підготовку і видання четвертого тому до річниці Жовтневої революції у 1942 р. Паралельно мав бути виданий популярний нарис історії Києва з найдавніших часів, детальний план якого розробила Полонська-Василенко. Дослідниця опрацювала також схему історії Києва з кінця XVIII ст. до 1861 р. (цей текст вона мала написати сама). Окрім того, Наталя Дмитрівна консультувала науково-документальний фільм «Київ» [7, с. 305].

У серпні 1940 р. у зв'язку із запланованою І.В. Моргилевським і В.Г. Кричевським реконструкцією Софійського собору Наталя Дмитрівна підняла тривогу. Вона писала у Москву братові акад. І.Е. Грабаря, що пам'ятник хочуть «очистити від пізніших нашарувань», які є історично складним комплексом, знищувати який «нерозумно і злочинно». «Навіщо потрібно здійснювати ці експерименти над дорогоцінними пам'ятниками мистецтва?» – запитувала Полонська-Василенко і пропонувала накласти на це вето, право на яке належало Москві [7, с. 309].

У січні 1941 р. офіційні інстанції згадали про ювілей акад. А.Ю. Кримського, було влаштоване офіційне свято. Наталя Дмитрівна з чоловіком надіслали вченому тепле поздоровлення. Ніхто не знав, що

незабаром радянські органи інакше «пошанують» академіка, відібравши у нього саме життя.

Тоді ж за спеціальним дорученням Полонська-Василенко проаналізувала наукові заслуги своєї попередниці на терені історіографії – Олександри Яківни Єфименко – й мала виступити офіційним опонентом на захисті давньої знайомої – Ольги Багалій-Татарінової [80, с. LXIII].

Авторський портфель дослідниці був повний давно готовими до друку працями. Науково-популярний нарис «Межигір'я» давно був передрукований і вже подавався у видавництво. Полонська-Василенко підготувала також наукову монографію «Києво-Межигірська фаянсова фабрика». Всі ці тексти не загинули під час війни, як про це повідомляє В. Омельченко [73, с. 89], а збереглися в машинописах з авторською правкою. Вони остаточно готові до друку й тепер є найповнішими дослідженнями на цю тему. В рукописах лежали стаття-спомини «Нариси історії громадського життя Києва 1890-1917 рр.», бібліографія опублікованих документальних джерел з історії України, стаття «Втікачі з України».

З листів Д.М. Петрушевського відомо також, що дослідниця концептуально опрацьовувала теоретичну проблему феодалізму в Україні. Академік пропонував написати з цього приводу окрему працю, бо цей матеріал «являє дуже великий загальноісторичний інтерес... свідчить про ранній момент виникнення тут феодалізму, абсолютно такий же, як і на Заході» [7, с. 311]. На жаль, сьогодні ми нічого не знаємо про долю цієї унікальної праці.

Із прилученням до СРСР Західної України для вчених із радянської України на короткий час відкрилося вікно у західний світ. Стали доступними зарубіжні наукові видання, праці українських емігрантів із Праги, Відня, Варшави. Науковці спрагло читали все, що тільки можна було дістати. Поступово встановилися зв'язки з науковими центрами Львова, а згодом і Праги.

3-7 червня 1941 р. у Львові відбулася наукова сесія АН УРСР з проблем історії, етнографії та літературознавства. У складі київської делегації в ній брала участь і Наталя Дмитрівна. Конференція проходила з великим піднесенням – вона окреслювала нові обрії науки. Учених із Києва зустрічали видатні представники галицької інтелігенції: Колесса, Крип'якевич, Симович, показували своє чудове місто. Полонська-Василенко писала чоловікові: «Архітектура, вулиці, сквери, коні – все Європа, а ось з людьми поганенько. На вулицях російські вивіски, у крамницях російська мова» [7, с. 313]. 5 червня вчена виголосила доповідь «До історії заселення Південної України в XVIII столітті», яка викликала добрі відгуки. У «Записках» Львівського університету того ж року була опублікована її стаття про дискусію Леклерка і Болтіна з приводу запорозького козацтва.

Здавалося, має початися нова хвиля животворного розвою української історичної науки. Однак на перешкоді стала війна. Як і для всіх учених, для Полонської-Василенко, вона означала крах творчих планів, наукових занять і повну незвіданість майбутнього. Наталя Дмитрівна не поїхала в евакуацію разом з Інститутом та університетом. Запис у трудовій книжці свідчить, що вчена вибула з Інституту 5 липня 1941 р. [80, с. LXIV]. Тобто, ще перед окупацією Києва Наталя Дмитрівна перебувала в абсолютно невизначеному становищі. Чому ж вона все ж таки залишилася в Києві? Сьогодні багатьом це важко зрозуміти.

Вже на еміграції Наталя Дмитрівна згадувала: «Липень 1941 р. позначився низкою арештів учених та співробітників Академії наук. Між заарештованими були сестри – Л.М. Старицька-Черняхівська та О.М. Стешенко» [50, с. 63]. Незабаром вони були розстріляні в Дарниці.

Взагалі протягом 30-40-х рр. в Україні було репресовано близько 200 учених, в тому числі істориків, археологів, етнографів, правників, мистецтвознавців. Велике занепокоєння викликало зникнення академіка А.Ю. Кримського, яке сталося вже після початку війни.

Нерідко під виглядом евакуації людей хапали, садовили в авто, а потім їхні сліди губилися. Один з таких випадків – із академіком К. Студинським – описала сама Полонська-Василенко [3, с. 58]. Пізніше яскраву картину так званої «хвотальної евакуації» змалював І.Ілленко. Полонську-Василенко «вибули» зі списків Інституту, як було вказано, 5 липня і, отже, не включили до списків евакуйованих. Вона мала потрапити хіба що до інших списків, але, на щастя, схопити всіх не встигли.

2 вересня 1941 р. директор Інституту О.С. Сенченко видав посвідку своїй колишній співробітниці, що вона через загострення туберкульозного процесу не може евакуюватися, але згодом має прибути до місця перебування Інституту. Тобто, можна було спробувати тікати самотужки. Але куди, до кого? На що жити, на кого сподіватися й чого чекати? Після певних роздумів Наталя Дмитрівна залишилася у Києві разом з іншими діячами науки і культури, для яких падіння одного деспотичного режиму багатовікової окупації просто змінилося іншим.

Німецька влада у Києві спочатку задекларувала підтримку українського руху. Були відкриті національні театри, музеї, почали виходити часописи і газети. Олександр Оглоблин отримав офіційне доручення створити Музей-архів переходової доби історії Києва, де мали бути зібрані докази злочинів більшовиків, зокрема матеріали про знищення за радянських часів архітектурних пам'яток [72, с. 40]. Цим можна пояснити, чому багато представників українських інтелігентських кіл спочатку щиро повірили німецькій владі.

20 жовтня 1941 р. у Києві була відновлена діяльність УАН. Передбачалося, що вона є правонаступницею Академії до її «комунізації», отже виступає, власне, альтернативою евакуйованій АН УРСР. Йшлося також про відновлення діяльності близько 20 академічних інститутів. Почали функціонувати вузи Києва, зокрема університет у складі історико-філологічного, юридичного, фізико-математичного та загальноприродничого факультетів. У листопаді 1941 р. тут навчалось близько 700 студентів.

Фаховими викладачами були заповнені майже всі кафедри. Найвизначніші професори університету одночасно стали співробітниками УАН. Загалом на кінець 1942 р. у Києві працювали 1139 вчених три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших, 69 молодших наукових співробітників. Із них істориків, філологів і мистецтвознавців — 109 чол. На потреби Академії з міського бюджету виділялося 44 тис. крб. [80, с. LXV].

Дуже легко тепер морально засуджувати цих людей, називати колабораціоністами тощо. Очевидно, варто хоч подумки стати на їхнє місце. Гадаємо, що оцінка діяльності української інтелігенції за окупаційного режиму не може бути однозначною. Причому про цю діяльність нам ще надто мало відомо.

20 жовтня 1941 р. Полонська-Василенко з уваги до її попередніх наукових занять і як єдиний у Києві дипломований професор археології, а також, ймовірно, завдяки О.П. Оглоблину – міському голові й керівникові історико-філологічного відділу УАН – була призначена директором Інституту археології відновленої УАН.

Проект Інституту і його штат затверджувалися на засіданні Президії УАН 24 жовтня. У грудні Полонська-Василенко звернулася до Президії з пропозицією заснувати при Інституті секцію історії українського мистецтва. Наталя Дмитрівна вказувала, що питання українського мистецтва за більшовицької влади були занедбані й тепер слід звернути на них особливу увагу [31, с. 275].

Працівниками Інституту стали В.А. Шугаєвський, П.П. Курінний, В.Є. Козловська, Н.Л. Кордиш, Л.С. Шиліна, Є.Ф. Покровська, Є.В. Махно, І.М. Самойловський. Інститут містився в Жовтому корпусі Київського університету. Від самого початку праця тут була ускладнена важкими побутовими умовами: приміщення зовсім не опалювалося, не було інвентарю і канцелярських знарядь. Попервах працівники займалися розробленням перспективних планів, складанням інвентарю та картотеки пам'яток старовини [80, с. LXVI].

Цілком несподівано 1 січня 1942 р. Полонська-Василенко подала до Президії УАН заяву про своє звільнення з посади директора Інституту археології. В чому була причина такого вчинку? Як пояснювала вона сама, з призначенням ученої директором проти неї відразу виступила група на чолі з В.С. Чудиновим та В.П. Багазієм. Опозиція щодо неї виникла й у Президії УАН. Ми не маємо якихось ґрунтовних документів із цього приводу, окрім двох заяв Наталі Дмитрівни до представників німецького командування м. Києва. В заяві до доктора Босса від 10 січня 1942 р. вона пояснювала ситуацію таким чином (уришок перекладено з російської мови): «На початку грудня неодмінний секретар Академії заявив мені, що він мене звільнив, однак письмового наказу про звільнення мене й призначення іншої персони директором не послідувало, і я продовжувала виконувати свої обов'язки, не маючи формальної підстави залишити службу; я продовжувала підписувати усі папери, що направлялися з Інституту до Президії, і на моє ім'я адресувалися усі запити і вказівки Президії. Щоправда, тижнів через два мені передали, що неодмінний секретар наполягає на моєму звільненні, але і після цього ніяких розпоряджень отримано не було. Все це створювало для мене образливе і двозначне положення і примусило мене врешті самій подати заяву в Президію про звільнення мене, однак і на неї ніякої резолюції не послідувало. Тим часом виявилось, що за розпорядженням неодмінного секретаря утримання з 15 листопада виписане мені вже не як директору, а як науковому співробітнику, а директорське утримання виписане іншій людині, яка не мала відношення до управління інститутом.

У той же час в Академію стали проникати чутки про те, що мотивом мого звільнення є моє «неукраїнське походження», те, що я «чужа людина» для якихось українських угруповань і т.ін.

Між тим я за походженням українка, оскільки мій батько – генерал царської армії – був українець. Я народилася у Харкові і усе життя прожила у Києві, усі мої праці присвячені археології та історії України, головним чином Південної України і Запорожжя. Під час захисту мною дисертації у Москві

відзначалося, що мої праці зробили цінний внесок в історіографію України. Моя доповідь у Львові в червні 1941 р. мала великий успіх. Ці факти показують, що я, як історик України, відома не лише у Києві.

Я була одружена з відомим істориком України і істориком українського права академіком М.П. Василенком, колишнім міністром освіти під час гетьманату.

Таким чином, і за народженням, і за особистою діяльністю, і за сімейними зв'язками я нерозривно пов'язана з кращими представниками української громадськості. Академіки Кримський, Єфремов, Багалій, Вернадський, сім'я Старицьких були моїми найближчими друзями, і твердження, що я «неукраїнка» і «чужа людина», не мають жодних підстав. Щоправда, я людина переважно кабінетна, педагог, дослідник; я ніколи не належала до політичних партій і яких-небудь угруповань, і, можливо, що для членів деяких з них я дійсно «чужа людина» [7, с. 320-322].

У другій невеликій заяві до доктора Грімма (німецькою мовою Наталя Дмитрівна, зокрема, вказувала, що працює над темою «Культурні зв'язки між Київською Руссю і Німеччиною» на підставі археологічних матеріалів і готує історично-археологічний атлас України. Дослідниця просила відновити її в Інституті археології.

Очевидно, звільнення Полонської-Василенко не було пов'язане з поступовим згортанням і закриттям гуманітарних галузей УАН, бо Інститут археології, як і інші академічні інститути гуманітарного циклу, продовжував працювати. Річ у тім, що керівник фізико-математичного відділу УАН проф. В.С. Чудинов та голова Київської міської управи В.П. Багазій вимагали законсервувати гуманітарні інститути і зняти їх із міського бюджету. Важко сказати, як така вимога пов'язувалася з простою заміною директора інституту археології, а не з його закриттям. Важко також допустити, щоб у двох заявах до німецької адміністрації сама Наталя Дмитрівна подавала невірогідну інформацію про звинувачення її в русофільстві. Так чи інакше, з Інститутом археології довелося розпрощатися.

В одній зі своїх статей Наталя Дмитрівна писала, що під час окупації працювала також директором інституту історії [16, с. 34]. Однак даний факт за документами встановити не вдалося. Певний час (жовтень-грудень 1941 р.) Полонська-Василенко викладала історію України, археологію та спецкурс «Історія залюднення Південної України XVIII ст.» у Київському університеті, де ректором був її знайомий проф. Штепа, а на початку 1942 р. була залучена учительським інститутом до написання підручника з історії України для шкіл.

Нарешті 15 грудня 1941 р. (згідно з автобіографією – 20 жовтня 1943 р. за іншими даними – у березні 1942 р.) Полонська-Василенко була призначена директором Центрального архіву давніх актів який знаходився у приміщенні Червоного корпусу університету. Архів перебував у жахливому стані, але повна інвентаризація показала, що основна колекція збереглася. 12 травня 1942 р. ЦАДА був перетворений у 1-й відділ Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича, яким завідував В. Міяковський [80, с. LXVIII].

Розбираючи й каталогізуючи документи, дослідниця з жахом сприймала відомості з інших міст про загибель більшої частини Чернігівського, усього Харківського архівів, знищення й вивезення 30 скринь із Полтавського архіву. Загальне обстеження київських архівів показало, що збереглася лише третина їх, решта загинула у Феодосійській церкві Лаври та інших сховищах.

Відповідно до свого становища Полонська-Василенко була затверджена членом Архівної ради при Київській міській управі й брала участь у розробці положення про Українську архівну управу м. Києва. Вона порушила питання про відкриття Історико-археографічного інституту або комісії, яка б займалася виданням джерел.

Робота в ЦАДА забирала весь час, сили і здоров'я. До шостої вечора працювала Полонська-Василенко у холодному неопалюваному приміщенні. Вдома був той самий холод, відсутня електроенергія і напівголодне існування. «Все це, – згадувала Наталя Дмитрівна, – позбавило надії на

можливість наукової праці» [7, с. 325]. Крім того, під час евакуації Інституту, як вважала сама дослідниця, були вивезені усі її архівні матеріали (близько 100 тек), незакінчені праці тощо. Залишалася, як і раніше, недоступною література, що видавалася в 1930-х рр. у закордонних емігрантських центрах.

На еміграції Наталя Дмитрівна згадувала про побутування у піднімецькому Києві: «За організацію самоврядування взяли місцеві на чолі з О.П. Оглоблиним, видатним ученим і безперечно чесною людиною, але слабким адміністратором, та прибулі члени ОУН-М... Згодом у міській управі прийшли до голосу «нові люди». А серед них і мій учень тов. Ващенко-Захарченко, мій слухач в Археологічному інституті, а потім – слідчий НКВД... він посів посаду завідуючого кадрами. На завідуючого харчівні, організованої для голодуючих, по суті науковців, був призначений колишній директор їдальні «Динамо» – так називали підприємства НКВД. Він привів з собою вишколений штат кельнерок. Знайомі говорили, що стало небезпечно обідати та розмовляти» [78, с. 20].

У серпні 1942 р. галицький політичний діяч Кость Паньківський, будучи у Києві, гостював у Наталі Дмитрівни та її чоловіка О. Моргуна. Він згадував: «Тяжка була атмосфера в Києві... Натиск гестапо, непевність дня і ночі, зовсім як за большевиків... Свіжі ще спогади з-перед півроку, коли без суду розстріляли наших діячів культурного сектору... з Оленою Телігою на чолі... Панувало моральне пригнічення... Щоденне життя було тяжке, відчувалася недостача харчів і предметів широкого вжитку» [7, с. 330].

Володимир Кубійович, який відвідав Київ разом із К. Паньківським, також зазначав: «Не можна було стати оптимістом, якщо йдеться про долю науки під німецькою окупацією» [7, с. 331].

У 1942 р. хтось подав донос на Полонську-Василенко у німецьку службу безпеки, в якому, зокрема, «припускалося» що вона залишена комуністами для підпільної роботи. Вчену викликали до СД. Слідчий натякав, що їм усе відомо з архівів НКВД та зі слів енкаведистів, які тепер служать у гестапо. Потім літній німецький чиновник зажадав переглянути її

праці. Це подіяло. Через кілька тижнів звинувачення зняли, німець вибачився й «дав пораду уникати непевних друзів з кола українських науковців» [7, с. 327]. Однак через тиждень – новий донос. Після цього Наталя Дмитрівна кілька місяців була під наглядом гестапо й мала постійно давати звіти про свої заняття та зустрічі.

У таких жахливих умовах дослідниця все ж займалася науковою та громадською діяльністю, зокрема з історії Києва. 17 листопада 1941 р. вона брала участь у засіданні комісії Київської міської управи на чолі з С.М. Драгомановим у справі перейменування вулиць міста. Наталя Дмитрівна послідовно обстоювала ідею повернення до старих назв та використання історичних імен. Її пропозиція взяла гору, хоч і не могла не викликати невдоволення німецької адміністрації. Одночасно Полонська-Василенко була членом Комітету охорони пам'яток культури та старовини, який очолював С. Гіляров [2, с. 52].

У червні 1942 р., коли була створена комісія з розгляду української емблематики на чолі з О.П. Оглоблиним, Наталя Дмитрівна увійшла і до неї. Тут учена опрацювала довідку про герб-тризуб. Зберігся текст цієї довідки, яка має виражений науковий характер.

25 квітня 1942 р. Полонська-Василенко отримала запрошення стати науковим консультантом Музею-архіву переходової доби історії Києва. Наталя Дмитрівна провадила наукову редакцію розділу «Занедбаня й руйнування цивільних пам'яток у Києві за часів совєтської влади». 12 серпня на засіданні пленуму Музею-архіву вона читала доповідь «Київ – столий град Володимира та Ярослава», а 30 вересня – «Київ у 1890-х рр. (за спогадами М.П. Василенка)». Згодом вона провела статистичне дослідження про чисельність і грамотність населення Києва в 1874-1939 рр. Однак у листопаді 1942 р. музей був закритий [80, с. LXX].

Ще в Києві Полонська-Василенко зав'язала наукові стосунки з українськими емігрантськими центрами, зокрема з Прагою. Вона листувалася з Д.І. Дорошенком та Б.Д. Крупницьким. У Празі проф. А. Яковлів готував

для Інституту історії магдебурзького права збірник магдебурзьких грамот українським містам. Однак стало відомо, що за архівними матеріалами таку двотомну збірку в 30-х рр. підготували В.О. Романовський та акад. М.П. Василенко, вона навіть була складена у видавництві ВУАН. Єдина верстка двох аркушів передмови цього неопублікованого збірника зберігалася у Полонської. Почалося жваве листування. В результаті був створений цілий авторський колектив, який мав за існуючими архівами (Києва і Харкова) відшукати тексти усіх грамот, звірити, доповнити збірник Василенка і надіслати до Праги. Це було почасти зроблено. Полонська-Василенко скопіювала і звірила 46 грамот, відібраних у ЦАДА, однак до евакуації архіву завершити цю роботу не змогла. А Яковлів усе ж передав уже готові матеріали до Магдебурга, однак їхня подальша доля невідома. Покидаючи Київ, Наталя Дмитрівна не змогла взяти з собою оригінали і копії грамот зі збірки Василенка й передала їх у рукописний відділ бібліотеки АН [31, с. 295].

Наталя Дмитрівна продовжувала працювати також над власними творами: монографією «Україна в XVIII ст. (1725-1797 рр.)», новим варіантом нарису «Київська Межигірська фаянсова фабрика», опублікувала статтю про подорож акад. І.А. Гільденштедта по Україні, підтримувала творчі контакти з колегами.

Окрім суто наукової та науково-організаційної праці, Полонська-Василенко входила також до експертної підкомісії з історично-філологічних проблем при Будинку вчених, яку очолював О.П. Оглоблин. Працювала вона і в комісії української громадськості і культурних діячів Київської міської управи, яка була покликана надавати матеріальну допомогу київській інтелігенції. Через комісію проходили клопотання сестер Лесі Українки – Ольги та Ісидори, сина М.В. Лисенка – Остапа, вдови Карпенка-Карого Софії Тобілевич, М.С. Ярошенка, І.С. Їжакевича та ін. [80, с. LXXI].

Отже, у 1923 р. Полонська-Василенко була звільнена з роботи в Київському університеті. Але вже наступного року обрана штатним

непостійним співробітником мистецької секції Інституту української наукової мови ВУАН. Працювала архівним реєстратором Центрального архіву давніх актів і викладачем археології Київського художнього інституту, була членом Археографічної комісії ВУАН, але звільнена з ВУАН 1934 р.

З 1938 р. вона старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР. Захистила в Москві дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук. У 1940-1941 рр. проф. Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

У період німецької окупації була директором Археологічного інституту, директором Київського центрального архіву давніх актів, науковим консультантом Музею-архіву переходової доби історії Києва. Тобто, в окупованому Києві Наталя Дмитрівна плідно і напружено працювала. Її діяльність була спрямована на розвиток Україністики, врятування та збереження національних цінностей і традицій.

РОЗДІЛ III. НАУКОВА І ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В ЕМІГРАЦІЇ

З весни 1943 р. почалося бомбардування радянською авіацією окупованого Києва. Жити, як згадувала Наталя Дмитрівна, стало «не тільки тяжко матеріально та інтелектуально, але й небезпечно» [7, с. 325]. Слід було думати про майбутнє. Наталя Дмитрівна разом із чоловіком вирішили виїхати до Львова, куди ще раніше їх запрошували для праці. Однак тоді німецька влада не дозволила переїзд під приводом неможливості позбавляти Київ української інтелігенції.

Влітку 1943 р. переговори зі Львовом були відновлені, й О. Моргун отримав запрошення на посаду консультанта Ревізійного союзу українських кооператорів (РСУК). 19 вересня родина виїхала до Львова, залишивши у своєму помешканні на Тарасівській велику бібліотеку в 7000 томів, «сотні тек з матеріалами, яких вистачило б на десятки монографій» [7, с. 326]. Виїзд був спішний, у пасажирський вагон можна було взяти лише незначний ручний вантаж.

Моргун у Львові відразу став консультантом РСУК, а Полонську-Василенко німецьке командування не затвердило співробітником музею. Порятувало «Українське видавництво», яке замовило дослідниці велику працю – «Україна в XVIII ст. (1725-1797)». Рукопис даної книги, як вважала дослідниця, загинув під час евакуації видавництва. Друком вийшла лише узагальнююча стаття про колонізацію у варшавському збірнику. Однак насправді рукопис і цієї праці також зберігся в архіві.

У Львові Наталя Дмитрівна була обрана членом Церковно-археологічної комісії, де виконувала обов'язки референта. Не пропускала вона також засідань Літературно-містецького клубу та Історично-філологічної секції НТШ.

Однак зупинка у Львові не була довготривалою. Наближався фронт. Дмитро Дорошенко, з яким Полонська-Василенко, давно листувалася, здобув для неї запрошення до Українського Вільного Університету у Празі (як викладача з випробувальним терміном). З величезними труднощами вдалося

дістати дозвіл на виїзд, але ще з більшими труднощами за допомогою Дорошенка здобувався дозвіл німецької окупаційної влади на проживання у Празі [80, с. LXXII].

Лише в березні 1944 р. Наталя Дмитрівна разом із чоловіком дісталася до Праги. Для праці в УВУ прибули також історик О. Оглоблин, мовознавець П. Ковалів, історик права Л. Онишкевич (усі з Києва). Вчені з радянської України бачили в ньому закладі «характер соборності, український університет, що об'єднував учених та студентів цілої України, католиків і православних» [7, с. 328].

20 жовтня Рада філософічного факультету винесла рішення про запрошення для викладання історії України професора, доктора Н.Д. Полонську-Василенко. Представляв історика і характеризував її наукову діяльність декан – проф. В.М. Щербаківський. 28 грудня це рішення було затверджене Сенатом УВУ. Наталя Дмитрівна почала виклади спецкурсу та вела семінари з історії Запорозжя у XVIII ст. До видавничо-наукового плану були внесені її праці «Київ та Західна Європа X-XIII ст.» (3 арк.), «Україна в XVIII ст. 1725-1796» (12 арк.).

Але фактично УВУ в цей час переживав, як і всі еміграційні установи гостру кризу. Активно діяло лише Українське історично-філологічне товариство. З кількома доповідями тут виступила й Полонська-Василенко, яка у 1944 р. була обрана його дійсним членом. Того ж року в Празі вийшли друком дві статті вченої про українське козацтво та Київ X-XI ст.

Перебування у Празі також не було тривалим. Почалися бомбардування міста, наближалися радянські війська. Постало питання: що робити далі? Чи виїздити з Праги й куди?

Полонська-Василенко, яка до 1943 р. проживала в Києві й добре знала більшовицький режим, не вагалася. В числі інших професорів філософічного факультету вона виступила за негайну евакуацію УВУ з майном, банківським рахунком, бібліотекою, архівом та усім персональним складом. Однак Сенат і правничий факультет не підтримали цієї ідеї, і більшість проголосувала за

продовження діяльності у Празі, сподіваючись, що радянська влада не зашкодить УВУ і навіть зацікавиться ним [2, с. 53].

То була фатальна помилка. Відразу по вступі радянських військ до Праги все, пов'язане з УВУ, було конфісковано і вивезено. Університет перестав існувати. Адміністрація й частина професорів були заарештовані, ректор, колишній президент Карпатської України отець Августин Волошин помер у в'язниці, канцлер полковник М.О. Россиневич був розстріляний, решта вивезена в Київ, а затим їхній слід зник – усі загинули [80, с. LXXIII].

Полонська-Василенко, написавши заяву про «довготермінову відпустку для наукової праці» та отримавши 3 тис. крон як аванс за травень-липень, разом із чоловіком виїхала з Праги в останній момент, знову поїлишивши все – рукописи, книги, майно. Дев'ять днів добиралися вони в товарному вагоні до чеського кордону – Вінтерберга – разом із родинами професорів О. Оглоблина, П. Коваліва, В. Міяковського, С. Драгоманова, сестрою Лесі Українки О. Косач-Кривенюк та проф. В. Щербаківським.

Як згадувала пізніше Полонська-Василенко: «Приїхали ... стали. Наш вагон відчепили від потягу. Ми почали ходити до начальства станції, благати, носити сигарети. А поки просили – американські літаки розбили залізницю та потяг... Довелося шукати помешкання в місті. Там пережили ми капітуляцію III Райху й прихід американського війська» [7, с. 330]. Однак незабаром у Вінтерберзі «почали нищпорити советські агенти» [7, с. 330], а місцева влада настійливо рекомендувала повернутися на батьківщину.

Попервах в американській зоні спецслужби не давали спокою. Часто приходили і до Полонської-Василенко, допитувалися про «співпрацю з німецькими органами в Україні» [7, с. 330] та про знайомих. Згодом виникла підозра, що це були не американці, а енкаведисти.

Лише наприкінці травня 1945 р. втікачам удалося переїхати до Баварії в селище Трасфельден. Тут до них приєдналася група київських кооператорів і проф. Окіншевич. 32 особи були розміщені в одній залі «гастгаузу», де стояло два столи і ліжка, вкриті соломною. В таких умовах тяжко було жити –

не те що працювати. Однак Полонська-Василенко щовечора, примостившись на валізі, друкувала на портативній машинці.

Тут, у Трасфельдені, в липні-вересні 1945 р. Наталя Дмитрівна почала писати спомини. Тоді вона бачила своє майбутнє в густому тумані, але все ж вірила: «... розвіється туман нашого життя, і після випадкового перебування в Трасфельдені, може знову, хоч на короткий час, засяє для мене те сонце, яке світило мені в житті, – сонце наукової роботи... Мені 61 рік. Про що може мріяти жінка такого віку? У всіх нормальних умовах життя – це вік підсумування того, що зроблено; це життя за рахунок старих досягнень; це вік, що в кращому випадку є переходовим між активним життям та доживанням... Для мене це є вік напруженої праці, праці незвичної, фізичної, що вимагає напруження всієї нервової системи» [7, с. 333].

З ініціативи В. Міяковського емігранти відновили діяльність Українського історико-філологічного товариства й щотижня відбували засідання з доповідями. Головував найстарший серед членів – 70-літній О. Моргун [80, с. LXXIV].

Незабаром стало відомо, що у Мюнхені збираються відновлювати діяльність УВУ. На початку листопада 1945 р. Наталя Дмитрівна з чоловіком переїхала туди й відразу включилася в працю з організації університету. Мюнхен був тоді майже цілком зруйнований. Але, як писала вчена, «купка професорів УВУ, біженців із Золотої Праги, які нічого з собою не мали, які удруге вжитті втратили усе, але зберегли святий вогонь в своїх душах і девіз контра спем сперо», – вони наважилися серед руїн баварської столиці відродити Український Вільний Університет. Вони нічого не вивезли з Праги, тільки оцей символ «УВУ»... той вогник, який запалено було ще у Відні, вогник, що сяяв у Празі і який вони, як огонь Прометея, принесли до Мюнхена. Справа була нібито безнадійна, але віра й відданість справі перемогли» [7, с. 335].

Ідею відродження УВУ підтримала українська громадськість і німецькі установи – Міністерство освіти Баварії, міська управа і керівники шкільної

освіти Мюнхена, відділ вищої освіти при американському військовому правлінні Баварії. Восени 1945 р. УВУ отримав гарне приміщення і почав заняття на філософічному факультеті та факультеті права й суспільних наук. Відновилися наукова та видавнича діяльність.

Все це тривало до 1949-1950 рр., відколи почалася масова хвиля еміграції професорів і студентів, а валютна реформа позбавила університет усіх заощаджень та субсидій. Аудиторні заняття були припинені, діяльність УВУ обмежилася підготовкою наукових кадрів, науково-дослідною працею та видавничою діяльністю. Виклади вдалося все ж протягти аж до літа 1956 р., коли вони остаточно були припинені і відновилися у формі літнього двомісячного семестру лише в 1965 р.

У Мюнхені знову засяяв викладацький талант Наталі Дмитрівни. Один із слухачів, майбутній академік Омелян Пріцак, згадував: «... у переповненому студентами залі лунав її владний голос. Вона читала із пам'яті, причому впадаючи у транс, закриваючи очі. На все життя мені запам'ятався приємний тембр її голосу. Говорила вона багатющою українською мовою, граматично коректно, але орфоєпія була часто російською» [31, с. 301].

Довгий час Наталя Дмитрівна була деканом філософічного факультету університету. Як старший член професорської корпорації вчена разом з ректором В. Янівом 2 вересня 1969 р. вручила диплом почесного доктора УВУ кардиналу і патріарху Йосипу Сліпому. Окрім УВУ, з 1946/1947 рр. і до закриття, Полонська-Василенко була професором кафедри історії української церкви Української православної богословсько-педагогічної академії УАПЦ у Мюнхені, була обрана дійсним членом її Церковно-археографічної комісії і з 1954 р. активно публікувалася в органі УАПЦ «Рідна Церква» [80, с. LXXV]. На еміграції Наталя Дмитрівна була вірною УАПЦ-Соборноправної. Підтримувала добрі стосунки з єпископом цієї церкви Григорієм. Вона написала 15 праць з історії церкви, що вийшли українською, англійською, шведською, російською, німецькою мовами. Наукові заслуги

вченої були вшановані обранням її дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (1947 р.), УВАН (1948 р.), Міжнародної Академії наук у Парижі (1953 р.) [2, с. 54].

Вчена брала також участь у громадській роботі. В 1964 р. вона виступила у числі засновників Українського історичного товариства і була обрана заступником його голови. А 25 жовтня 1965 р. її зусиллями було створено відділ УІТ у Мюнхені, головою якого була знову ж таки обрана Полонська-Василенко. Дослідниця увійшла також (1947 р.) до складу редколегії фундаментальної «Енциклопедії українознавства» (ч. 1 у 3 т., ч. 2 у 10 т.), започаткованої В. Кубійовичем та З. Кузелею в Парижі.

У Мюнхені Наталя Дмитрівна жила скромно. В одному з листів вона повідомляла, що живе лише на 50 німецьких марок з УВУ і навіть не отримує пенсії через втрату документів. «Але я нічого не потребую, – стверджувала професорка, – і в тому відношенні я дійсно щаслива, бо багатство в тому, щоб ні в чому не нуждатись» [7, с. 340].

З 1951 р. Полонська-Василенко-Моргун мешкала у притулку для людей похилого віку Внутрішньої місії Євангельської церкви Вюртембергу в Дармштадті поблизу Ульма. Як свідчить прот. А.Дублянський, це було певним чином пов'язано з її конфесійною належністю і зв'язками УАПЦ в Німеччині. У притулку було нелегко: багато мешканців були тяжко хворі [51, с. 478].

А, окрім того, сусіди різного національного походження, віровизнання, партійних і політичних уподобань. Земляків з-поза Збруча не влаштовувала її «москальська» вимова. Демократів разила приязнь із родиною Скоропадського, монархісти-державники не могли їй пробачити автокефального віровизнання. Замкнутість життя і нестерпна самотність пригнічували – чоловік, О.М. Моргун, помер у 1961 р. «Я тут така самітня, – писала Наталя Дмитрівна у 1964 р. – Крім отця Юрія, нема жодного українця чи українки, з якими я могла б щиро розмовляти. А серед росіян інтелігентні, милі люди, але з ними потрібно охороняти «демаркаційну лінію», і отаку

мою «концепцію» їм не можна показувати. В політиці – зась переходити цю лінію. В церкві — зась! Що ж залишається для обміну думками? Погода, здоров'я, місцеві плітки і т.д. Тепер усе моє духовне життя – листування. Але воно забирає багато часу. Не завжди все скажеш. Не завжди скоро дістанеш відповідь» [7, с. 340].

Майже 30-літній мюнхенський період життя Полонської-Васисиленко став апогеєм її наукової творчості. Саме тут найяскравіше засяяв талант ученої як дослідниці на терені найрізноманітніших проблем історії України. Тут вона стала метром української наукової еміграції, випустивши в світ близько півтори сотні праць.

На чужині дослідниця не могла користатися архівами й навіть власними виписками. Однак вона все ж опублікувала кілька цінних довідок про історію знахідки та опрацювання її батьком Д. Меншовим архіву ІІ армії на Україні за 1810-1840 рр. та статтю про історію підготовки до видання архіву Запорозької Січі в 30-х рр. у зв'язку з новою спробою такого видання радянськими істориками.

Як джерелознавець Полонська-Василенко зарекомендувала себе, подавши оригінальне текстологічне дослідження «Історії Русів», де намагалася дешифрувати її езопівську мову і реконструювати справжні погляди її автора (чи авторів) на ті чи інші історичні події. В цьому вона дещо розходилася з поглядами О. Оглоблина, який іще в Києві обговорював з Наталею Дмитрівною свої студії над цим твором.

Дослідниця плідно продовжила свою працю над історією Запоріжжя та Новоросійської губернії. У численних статтях вона розглядала повстання на Запорожжі 1768 р., пов'язуючи його з іншими народними рухами того часу і наводячи цінний документ про суд над повстанцями та місію Кологривова; змальовувала картину соціальних і політичних протиріч на Запорожжі перед ліквідацією Січі та долю її провідних діячів після ліквідації [7, с. 342].

Дослідивши унікальний документ – «План о заселении Новороссийской губернии» 1764 р., Полонська довела, що Південна Україна

з давніх часів була органічною частиною України й залишалася такою у XVIII ст. всупереч планам уряду щодо заселення її чужинцями. Тут увесь час переважало українське населення. Назва «Новоросія» не змінила старої української традиції [80, с. LXXVII].

Своєрідним підсумком наукових здобутків Полонської-Василенко у вивченні Запорожжя XVIII ст. стало видання двотомної збірки її попередніх праць на цю тему.

В одній із своїх розвідок Полонська-Василенко писала, що ця двотомна «Історія заселення Південної України в II половині XVIII ст.» у 1941 р. була вивезена разом з іншими рукописами Інституту історії України АН УРСР. Вивезені були також три томи «Джерел до історії заселення Південної України в XVIII ст.», два томи докладної бібліографії історії Південної України XVIII ст. та велика кількість копій архівних матеріалів (близько 100 тек). «Довгий час я була переконана, що праця 25 років мого життя загинула, але останніми часами, коли серед советських істориків спостерігається пробудження інтересу до Південної України, в творах декого з них я помічаю ознаки знайомства їх з моїми працями... а також із моїми матеріалами. Не маючи жодної надії на те, що ці матеріали можуть опинитися в моїх руках, я мушу висловити щирю радість, що праця моя не пропала й що матеріали мої будуть використані для української історіографії» [7, с. 350]. В останньому дослідниця мала рацію: її рукописи, як вже зазначалося, справді збереглися, вони були і є добрим підґрунтям для наступних поколінь дослідників.

На еміграції був двічі видрукуваний (українською та англійською мовами) перший том монографії – вступний. А з головного другого тому авторка змогла відновити і опублікувати лише окремі уривки та зреферувати основний зміст. Підбиваючи підсумок своїй праці, Полонська-Василенко констатувала: «Так у XVIII столітті, з 1750-1800, Україна переживала величезну еволюцію в галузі соціальної, економічної, політичної. Країна, що була Запорізькими Вольностями, де в широких безкраїх ланах дійсно знаходили «вольності» втікачі, в останнє десятиліття XVIII століття

перетворена була на звичайну російську губернію з її кріпацтвом. І знову спостерігаємо явище, яке характеризувало історію України з XVIII-го століття: український свободолюбний народ, який свою волю цінив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто – родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював запорізькі степи. Прагнучи волі, залюднював тисячі «слобід» Південної України. І знову – прагнучи волі – кидав ці степи, що перестали бути «вольностями». Замкнулося коло, і запорізькі «вольності перетворилися на свою протилежність...» [7, с. 352].

Тобто, у своїх працях Полонська-Василенко «об'єднала в єдину наукову цілість» історію Запоріжжя й історію Південної України, які до неї існували як «дві окремі, майже не пов'язані між собою ділянки історичної науки». Дослідниця зосередила увагу на двох основних явищах, тривалій і завзятій боротьбі Запорозької Січі проти царської політики та на колонізації, загосподаренні Південної України у другій половині XVIII ст. як відродженні колишньої частини великокняжої України-Русі. Кожна з її праць у цій галузі, зазначав О. Оглоблин, «була цінною вкладкою в українську історичну науку, а цілість їх становить золотий фонд української історіографії в царині історії Запоріжжя та Полудневої України» [69, с. 8].

На еміграції, читаючи загальні курси історії України, Полонська-Василенко почала працювати над темами і цілими історичними епохами, якими раніше детально не займалася. Насамперед це концептуальне висвітлення історії України.

Схиляючись до державницької школи історії України, Полонська-Василенко заманіфестувала своє тепер уже стале кредо в узагальнюючій праці про дві концепції історії України та Росії. Вона була перевидана англійською мовою і ще раз висунула перед англомовною історіографією питання про необхідність розмежування історії України та Росії. Одночасно вчена включилася у обговорення концепції історії України XIX ст. як часу

нового національного піднесення. Державницьку концепцію проводила вона й у своїх рецензіях на узагальнюючі праці зарубіжних і радянських істориків.

З огляду на дані засади дослідниця не могла обійти переломної у стосунках між Україною і Росією доби Хмельниччини, якій присвятила низку статей, детально проаналізувавши також обставини та суть Переяславської угоди. Полонська-Василенко вказувала, що після 1654 р. українська культура проникає в Росію, адаптується там і згодом інтерпретується як російська [80, с. LXXIX].

Докорінної переоцінки у науковому доробку вченої вимагала особа та діяльність гетьмана Івана Мазепи. Однак «Мазепіана» Полонської-Василенко обмежилася, на жаль, кількома незначними публікаціями. Цей період краще висвітлений у підручнику «Історія України» (т. 2) [10].

Особливе місце в науковій діяльності Полонської-Василенко на еміграції займає дослідження княжої доби в Україні в контексті історії Західної Європи. Окрім нарисів про княгиню Ольгу, Ганну Романівну, Ярослава Мудрого, Євпраксію-Адельгейду та інших історичних діячів перу дослідниці належить ряд узагальнюючих статей: «Київська держава і Захід», «900-річний ювілей Київського князівства», «Культура України-Руси за дохристиянської доби», «Початок держави Русі-України» та ін.

На еміграції Полонська-Василенко зверталася до студіювання історії церкви в Україні. У 1949 р. вийшов друком короткий курс її лекцій, читаних у Богословській Академії (Мюнхен). На замовлення Церковно-археографічної комісії при Апостольській візитатурі в Мюнхені дослідниця написала також «Нарис історії Української церкви». Цінними є також її праці про особливості УПЦ та історичні підвалини автокефалії. Детальніше дослідниця зупинилася на проблемі початків християнства в Україні. Зокрема, кілька статей вона присвятила Аскольдовому хрещенню, доводячи, що воно відбулося 867 р. і стосувалося усієї Київської держави, яка не мала жодного зв'язку з державою Рюрика та його династією. Довідкову статтю-

нарис про історію уніатської церкви дослідниця написала для «Енциклопедії українознавства» (ч. 1) [9].

Як уже зазначалося, вчена була релігійною людиною й прагнула до єднання церков, твердячи, що щирі молитви про єдність віри, про сполучення нашої церкви з іншими церквами несумісні з проповіддю церковної ворожнечі та роз'єднання. Однак дослідниця непримиренно ставилася до русифікаторської діяльності РПЦ і Московського патріархату, до виплеканої ще в XVI ст. теорії «третього Риму». У спеціальній статті на цю тему Полонська-Василенко показувана, як дана теорія розвивалася в Росії протягом XVIII та XIX ст.

Особливу роль в історії України Наталя Дмитрівна відводила жінці. Цілий ряд статей присвятила вона життєпису видатних українок. У результаті з'явилася прекрасна книга, в якій була розлого показана діяльність знаменитих українських жінок від княгині Ольги і до наших часів. Найбільш опрацьованим був розділ про жінок княжої доби, дещо менше авторка збирила матеріалів про українську жінку XVI – середини XVII ст. та доби Гетьманщини і, на жаль, лише побіжно змогла зупинитися на діяльності видатних українок двох останніх століть [7, с. 360].

Унікальною працею Полонської-Василенко стала її двотомна історія Української Академії наук, яка органічно поєднує змістовну джерельну базу і власні спогади авторки. Вперше в історіографії так всебічно і досить об'єктивно були показані становлення й розквіт УАН у 1918-1930 рр. (т. 1), а затим її поступове знищення і перетворення у передвоєнний час (т. 2). Це дослідження хоч і позначене певним відбитком суб'єктивізму, але не втратило своєї ваги й у наш час, залишаючись поки що одним із найкращих творів з історії УАН.

Додатком до нього слугує велика розвідка «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків». У статті дослідниця показала, як поступово були зліквідовані історичні установи, репресована більша частина вчених, знищені їхні праці. Ця праця стала відповіддю на компліментарний

київський збірник про розвиток науки в УРСР за 40 років, який свого часу був відрецензований Полонською-Василенко. Своєрідним нарисом розвитку української науки на еміграції стала робота вченої про історію Українського Вільного Університету.

Окреме місце серед творів емігрантської доби займають статті-спогади, присвячені видатним українським діячам – А.Ю. Кримському, М.С. Грушевському, М.П. Василенку, Л.М. Старицькій-Черняхівській, С. Томашівському, Д.І. Дорошенку, Д. Оляничину, В.Г. Короленку, Б.Д. Крупницькому, О.П. Оглоблину та ін. [80, с. LXXXI].

Яскраві, соковиті портрети змальовували особисті риси, громадські та наукові заслуги кожного з цих людей, з якими авторку пов'язували роки спільного життя і праці, дружні й ділові стосунки просто знайомство. Наталя Дмитрівна часто дуже тонко зазначала ті деталі життя та праці своїх видатних сучасників, про які не писав ніхто. Тому її спогади в ряді випадків мають значення першоджерела.

Спеціально слід згадати брошуру Полонської-Василенко, де вона як дослідниця й очевидиця хронологічно послідовно змалювала процес «Центру дій» і суд над М. Василенком та іншими звинувачуваними. Подібною є й стаття про утиски цензури в Україні.

Велику цінність мають власні спогади Полонської-Василенко, які охоплюють кінець ХІХ ст. – середину ХХ ст. Вони були написані в липні-серпні 1945 р. в Трасфельдені й остаточно відредаговані в 1966 р. Спогади складаються з кількох частин, обсягом до понад тисячі сторінок. Машинопис спогадів був переданий авторкою до архіву УВАН. В одному з листів Наталя Дмитрівна зауважувала, що довела спогади до 1924 р. й, окрім того, написала статтю «Мої перші кроки на шляху вивчення Південної України». Як уже вказувалося, спомини Полонської-Василенко частково були опубліковані в «Українському історичному» [7, с. 362].

Але далі дивовижна доля судилася спогадам видатної української жінки-історика Наталії Полонської-Василенко. Машинопис опрацьованих

авторкою спогадів загубився так, що вона не могла його й сама повернути. Тим часом, у щасливий спосіб, у Мюнхені, на паперовому звалищі було знайдено найранішу частину мемуарів, доведену до революції. Відтак, уже в 2011 р. в окремому виданні вдалося зібрати те, що було розкидано по періодичних виданнях і загублено раніше. Не все, звісно, вдалося віднайти, але результат пошуків вийшов вагомий. Можна сказати, що за своїм розмахом і обширом інформації, часто маловідомої чи й невідомої, – це одна з найліпших мемуарних книг, які знала українська література.

Науковий доробок Полонської-Василенко на еміграції досить великий, він значно більший за все, що було зроблено в Києві, й тому потребує серйозного узагальнення та аналізу. Ми заторкнули лише основні напрямки досліджень і перелічили найважливіші твори вченої [80, с. LXXXII].

Видавнича діяльність Полонської-Василенко на еміграції не була безхмарною. Окрім матеріальних, її супроводжували політичні труднощі, конфесійна та партійна ворожнеча. Так, праця «Дві концепції історії Росії та України» видавалася УВУ три роки. До неї додали резюме, в якому, за словами авторки, «перекладач, по-перше, «повиривав зуби» статті, а, по-друге, не переклав речень, які я підкреслила». Врешті було перекручено опис внутрішніх відносин в СРСР. Дослідниця була переконана: «перекладач не сам – має за собою «міцні плечі». В іншому випадку Наталя Дмитрівна свідчила: «В дуже ненормальних умовах вийшла моя праця «Історичні підвалини УАПЦ» (Рим, 1964 р. – авт.), а я, її автор, не бачила книги і не маю жодного примірника». Вчена вважала, що ця книга стала причиною непорозумінь з діячами УГКЦ: «Проти мене починається «хрестовий похід». Тільки забувся похід православних владик, почали отці-єзуїти» [7, с. 370].

Особливо непримиренно ставилися до Наталі Дмитрівни діячі Української революційно-демократичної партії на чолі з Багряним. Це найбільше відбилося у колотнечі в українській редакції Інституту дослідження СРСР, з якою вчена співпрацювала і де виходили її праці [80, с. LXXXIII]. Вона писала: «Українці в (середині) хочуть робити з Інституту

вивчення СРСР матеріальну базу для УРДП... Все це дуже сумно, але це так... Бандера та Стецько, правда приватно, виявляли сентименти. Але офіційно бойкот залишається бойкотом. Наслідком того сталося безконкурентне оволодіння інститутом одною партією. Справа, яка на початку вважалася за загальноукраїнську, перетворилася на однопартійну» [7, с. 380].

Найбільшим пам'ятником Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко є її двотомна «Історія України» – синтез усього наукового доробку вченої в галузі україністики. Однак склалося так, що саме ця Книга життя стала її трагедією і болем.

Історію з виданням «Історії України» докладно описала Наталя Дмитрівна у листах до Любомира Винара. Угода про підготовку курсу історії була підписана з мюнхенським «Українським видавництвом» у 1960 р., коли був тяжко хворий О. Моргун і потрібні були гроші. Чоловік помер у наступному році, й авторка запропонувала розірвати договір, повернувши аванс. Однак видавництво на це не погодилося, обіцяючи видати «Історію» частинами відразу по поданні рукопису. В 1964 р. текст був зданий.

Ішли місяці, роки, а видавництво так і не видавало книгу. В листопаді 1966 р. Полонська-Василенко писала Винареві: «Питаєте про «курс»... Це була найбільша помилка мого життя, бо курс, очевидно, не буде друкований. Він пролежав понад 5 років» [7, с. 382]. Авторка пропонувала видавництву викупити рукопис, однак отримала відмову. Врешті його передали на мовну редакцію В. Давиденку. Він довго тримав рукопис, «переробив текст з великими помилками (за Володимира – українська мова, Володимир Мономах був в Італії), скреслював цілі абзаци» [7, с. 383].

В 1966 р. почали друкувати перший том (написаний у 1962 р.) і закінчили аж у 1971 р. Полонська зневірилася: «В видання історії вже не вірю, а по совісті байдужа до того. Не можна чекати 10 років – так! І однаково цікавитися» [7, с. 384]. Дослідниця об'єктивно оцінювала свою книгу як таку, що перебиває нариси Д. Дорошенка й за змістом, і за обсягом (1500 сторінок) [80, с. LXXXV].

Врешті з наполягання Винара вона звертається з офіційною заявою (6 січня 1971 р.) до управи Українського історичного товариства з проханням зробити відповідні заходи щодо видання праці, справедливо вважаючи, що «це справа громадська, а не моя особиста». Полонська слушно зазначала: «Як автор я втрачаю вихід капітальної праці, яка вийде уже застарілою: протягом 10 років я не раз робила додатки літератури. Як професор історії я втрачаю підручник, потреба в якому гостро відчувається. Мені здається, що УІТ як єдине Українське історичне товариство має право забрати голос в цій незрозумілій для мене справі» [7, с. 390].

Нарешті, у 1971 р., перший том був повністю складений. Однак видавці вирішили зробити покажчик. На пропозицію авторки дати спільний покажчик до двох томів або хоча б дозволити їй самій скласти його до першого тому надійшла відмова. Покажчик доручили С. Ленкавському, який комусь його передоручив, затим віддали ще комусь. З серпня 1971 р. до лютого 1972 р. він так і не був складений. Тим часом Полонська наново звіряла текст, додаючи нову бібліографію і виправляючи редакторські втручання.

Вона не розуміла, в чому причина затягування: викинуті великі гроші – і все намарно. Представник видавництва Петро Пашник сказав, що «вигідніше викинути ці гроші, ніж випускати, бо покупців вже мало». Полонська знайшла іншого видавця, але «Українське видавництво» не віддало їй рукопис. Тоді авторка вирішила, дочекавшись усе ж таки першого тому, оголосити в пресі, що зрікається авторства другого тому. «Але я не дочекаю I тому!» – писала вона у березні 1972 р. Полонська вважала, що причина штучної затримки її праці криється не у фінансових чи технічних справах, як це пояснювали видавці, а глибше [7, с. 391]. «Мені здається, партія не хоче виходу праці», – писала вона Л. Винареві. У квітні 1972 р. вчена повторювала: «Для мене взагалі незрозуміло: в чому справа? Я не припускаю «випадкових» перешкод... Ясно, хтось не хоче, щоб ця праця вийшла» [7, с. 393]. А у травні вона вже була переконана: «Видавництво має

комісара, приставленого партією, в особі Ленкавського, який тільки псує. Він не історик, не дослідник, не письменник. Палкий звеличник Грушевського і все ловить у мене розходження з Грушевським, що вважає за тяжкий гріх» [7, с. 395].

Офіційно така ситуація пояснювалася браком паперу, необхідністю переробки й передруку генеалогічних таблиць (це зробив сам Ленкавський), необхідністю окремого абеткового покажчика до першого тому, «розшуками» портрета авторки тощо. В березні 1972 р. Наталя Дмитрівна змушена була звернутися до ректора УВУ. Останній потелефонував Ленкавському, і той «погодився дати два примірники для мене». Це означало відбити друком лише два (!) примірники книги. Така заява межувала із знущанням. І навіть у цьому разі авторка не сумнівалася, що ще рік шукатимуть обкладинки, брошуруватимуть тощо [80, с. LXXXVI].

Полонській-Василенко на той час виповнилося 88 років. «Я безсила, – писала вона Л. Винареві. – Питання II тому... Я не хочу й не можу присвячувати останні роки? місяці? дні життя перегляду, додаткам і т.д. Я чекаю виходу I тому – і тоді офіційно відмовлюся від II т.» Втім Наталя Дмитрівна згоджувалася передати видання книги УВУ чи Українському історичному товариству. Однак пізніше з'ясувалося, що такого права вона як автор не має, бо у договорі з видавництвом є пункт, що рукопис «є власністю Видавництва» [7, с. 398].

Тоді Полонська, відчуваючи, що не зможе довести видання другого тому, який, з наполягання друзів, уже вирішила не знімати, запросила до співпраці свого учня, якому симпатизувала і якого поважала як фахівця, – Л. Винара. Це було зумовлено кількома причинами: «щоб на випадок моєї смерті чи втрати працездатності була б особа, яка мала б право втручатися в справу видання II тому» [7, с. 399]. Полонська застерігала: «Боюся, що в разі моєї смерті вони перероблять щось. Очевидно, II том не подобається (він до 1921 р. Вона хотіла також, щоби хтось написав третій том. Урешті авторка переконалася, що для неї «справа гибла»)» [7, с. 400].

Винар погоджувався все зробити, але при цьому не бути співавтором. Полонська просила його хоча б написати вступну статтю до другого тому, звірити його з рукописом і доповнити новітньою літературою. Однак єдиний примірник рукопису тому знаходився у видавництві. Як відомо, Наталя Дмитрівна не дочекалася його виходу (том вийшов у 1976 р). Видавництво не дало змоги Л. Винареві не лише звірити коректуру з оригіналом, але й написати вступну статтю. Звернення до ректора УВУ не допомогло. Враховуючи побоювання автора з приводу недоречних переробок тексту, незадоволення мовною (В. Давиденко) та загальною (С. Ленкавський) редакцією і фактичну неможливість авторського перегляду коректури, справа з другим томом, його змістом та відповідністю авторському текстові залишається нез'ясованою [31, с. 310].

Л. Винар, виконуючи волю автора, намагався полагодити це листовно з «Українським видавництвом» у Мюнхені. Після появи другого тому без його звірки з авторським текстом Винар публічно зажадав пояснень. Тим більше, що у вступному «Слові подяки» від видавництва Петро Пашник твердив: «Весь друкарняний набір матеріалу книжки був авторкою перевірений та апробований». Л. Винар вимагав створення комісії для вивчення «авторської коректи» другого тому. «Ми віримо, – писав він, – що «Українське видавництво» це зробить і вяснить цю неприємну справу. Українське історичне товариство може зайнятися перевіркою тексту рукопису проф. Полонської-Василенко з текстом видрукуваного другого тому «Історії України». Але минуло вже багато років, а справа так і залишилася до кінця не вясненою [80, с. LXXXVII].

Велика кількість праць, написаних вже літньою авторкою, може створити враження, що вона остаточно замкнулася у кабінетній науці. Це враження не зовсім справедливе.

Полонська-Василенко була надзвичайно органічною і цілісною особистістю. З одного боку, – її надзвичайна пристрасть до архівів. «Вишукувати серед поживклих, напівзотлілих древніх актів історію рідного

краю, – писав Моргун, – це найвища її насолода, велике щастя» [2, с. 54]. Вчена також була переконана у месійній ролі української жінки, «добротворча сила якої... могутніша за атомну енергію». Девізом Наталі Дмитрівни було: «Ще не вмерла Україна, якщо живуть і діють українки!» [2, с. 54]. Не випадково дослідниця вивела цілу галерею постатей героїчних, жертвенних українок, що горіли «найвищою в світі красою» – патріотизмом. Біографи вченої залучали до цієї галереї і саму дослідницю.

Полонська осуджувала байдужих, безсторонніх людей, різко виступала проти неправди, підлості, м'якотілості. Вона говорила: «Юд, Каїнів, злодіїв не так багато, і вони зникли б, а наше життя було б прекрасне... якби не мільйони нейтральних, байдужих боягузів, обережних страхополохів. В історії, в житті велику роль відіграють особи, і горе тій нації, де одиниці відважних патріотів потопають в каламутному морі егоїстичного, обережного міщанства». Полонська відкрито засуджувала ворожнечу між емігрантами (чим наживала «нечисленних, але запеклих ворогів») і закликала до спільної боротьби за Україну, бо «не високими товстими мурами борониться місто, а відвагою його громадян» [7, с. 402].

Тобто, як людина і послідовниця державницької ідеї Полонська-Василенко на еміграції належала до славної когорти безстрашних і безкомпромісних борців [80, с. LXXXVIII].

З іншого боку, Наталія Дмитрівна зовсім не була «черствим сухарем». Вона любила танцювати, їздити верхи, була закохана в поезію і дуже багато знала напам'ять, розуміла і тонко відчувала живопис, музику, театр. О. Моргун зазначав: «Це справді чарівна людина, і що більше пізнаєте ви її, то ширше і глибше відкриваються привабливі властивості чарівної природи її. Де вона не проживала б, хата її притягає інтелектуальну українську еліту... Ні, не синя панчоха, не цвібак Полонська-Василенко!» [2, с. 53].

В останні роки свого життя Наталя Дмитрівна часто хворіла. Тоді вона думала про своє минуле, підбивала підсумки зробленого сумувала за Києвом, згадувала рідні місця, друзів знайомих і сподівалася, лаштувала нові плани,

задуми. Так було до самого кінця. 8 червня 1973 р. о 12-й годині дня в Дармштадті (Німеччина) на 90-му році життя перестало битися серце Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун.

12 червня у православній церкві, в притулку, де вона мешкала, відбулася заупокійна літургія, яку відслужив прот. А. Дублянський. Того ж дня її поховали на кладовищі в Новому Ульмі поряд із чоловіком – згідно із заповітом покійної. В останню путь на чужині вчену проводжали її колеги, учні, друзі, знайомі й незнайомі українці [51, с. 478].

І хоч Наталя Дмитрівна тілом так і не повернулася в Україну, до рідного Києва, вона все ж залишила по собі добрий пам'ятник для батьківщини, велике духовне багатство й назавше увійшла до золоті плеяди найвидатніших українських істориків.

Ще наприкінці 1968 р., під час хвороби, Полонська-Василенко заходилася вирішувати справу про свій архів. Спочатку вона заповіла його УВУ, але вважала, що «це йому як п'ята нога собаці». За пропозицією Винара вона вирішила заповісти весь свій архів УВАН у Нью-Йорку. До нього входили 100 течок з рукописами, 10 течок з матеріалами громадського характеру (справа ультраагента Чеботарьова, справи УАПЦ, комісії Гарвардського університету, комісії Керснера), близько 200 течок листів. Документи установ, що знаходилися у Полонської, вона вирішила розіслати в ті установи (УВАН, УВУ, НТШ, гетьманські справи – в архів В. Липинського).

По смерті вченої її заповіт було виконано, й сьогодні архів історика зберігається в колекції УВАН у Нью-Йорку [80, с. LXXXIV].

Отже, з 1943 р. почалися поневіряння Полонсько-Василенко. Спершу вона переїхала у Львів, потім до Чехословаччини, де у Празі викладала в Українському вільному університеті. Згодом стала професором Українського вільного університету у Мюнхені. Була дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, дійсним членом Української вільної академії наук, дійсним членом Міжнародної академії наук у Парижі.

Стала однією з ініціаторів створення Українського історичного товариства. Очолила його мюнхенську філію. Саме у Мюнхені надруковано перший том її «Історії України».

ВИСНОВКИ

Отже, постатей такого масштабу, як Н.Д. Полонська-Василенко, небагато не лише в українській, але і в європейській науці. Її довгий шлях на ниві історичної проблематики увінчався понад двома сотнями праць, частина яких визнається на рівні світової україністики.

Ранній етап творчого шляху вченої в царині історичних знань позначився її працею в галузі археології, історії Київської держави, частково Московщини та південноукраїнського обширу XVIII ст. Теоретичний фундамент її творчості спирався на пріоритетні положення історіографії Росії XIX – початку XX ст. і в цілому відповідав розвитку її дослідницької методики.

Базуючи свої дослідження на широко залученому археологічному, етнографічному й літописному матеріалі із значним використанням наукової літератури, вона торкнулась різних аспектів історії Давньоруської держави: її внутрішнього та зовнішнього життя, складних взаємин з кочовими народами, високої духовної культури. Однак, незважаючи на надзвичайну широту ерудиції та окреме нетрадиційне осмислення історичних явищ, всі її студії, за деяким винятком (з археології), носили науково-популярний, просвітницький характер, і не мали значного впливу на розвиток історичних знань в Україні та Росії.

Проте працею «Историко-культурный атлас по русской истории» авторка заявила про себе як про здібного та перспективного фахівця в галузі стародавньої українсько-російської минувшини. Історичні погляди Н.Д. Полонської-Василенко перебували у прямому зв'язку з тодішніми реаліями епохи.

Вона розгорнула досить активну науково-організаційну роботу, яка мала певний громадський резонанс. Її науковий статус збагатився виступами на кількох археологічних форумах, а праця в науково-освітніх інституціях на кшталт Історичного товариства Нестора-літописця та інших сприяла

зростанню її дослідницького світогляду та формуванню і збагаченню комплексу історичних знань.

Яскравою сторінкою на педагогічній ниві стало приват-доцентство Наталі Дмитрівни в стінах Київського університету св. Володимира. Участь жінки в роботі вищої школи була досить поодиноким явищем, а викладацька діяльність в такому високому ранзі взагалі була рідкісною подією. Праці щодо археологічних старожитностей високо цінувалися фахівцями, студентами та слухачами і закріпили за нею славу талановитої лекторки.

В радянський час дослідниця, як і вся українська інтелігенція, звідала на собі всю її трагедію, породжену тоталітарною добою. Тоді вона усвідомила всю важливість національної справи й стала ревно відстоювати в своїх численних працях та вчинках її основні постулати. При цьому вчена відчувала на собі вплив епохи й нових історіографічних віянь, що розвивались на ґрунті марксистсько-ленінської методології та методики наукового дослідження, однак, так і не сприйняла основні прийоми та нові підходи нетрадиційної науки.

Подвижницька праця Наталі Дмитрівни в поєднанні з організаторськими здібностями піднесли її на одне з чільних місць серед дослідницького корпусу істориків України, а наукова продуктивність поставила в один ряд з найкращими фахівцями в царині вітчизняної історіографії.

Все своє життя професорка була тісно пов'язана з архівною справою, яка давала їй насолоду творчого пошуку, відкривала чарівний світ давньої історії.

Київський етап для Н.Д. Полонської-Василенко, незважаючи на всі страхіття, які ніс репресивний режим, позначився її тісною дружбою і товаришуванням з багатьма корифеями українознавства, видатними майстрами наукового слова. Між ними назвемо прізвища істориків та літературознавців С.О. Єфремова, А.Ю. Кримського, Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, М.Є. Слабченка, О.П. Оглоблина, письменниці

Л.М. Старицької-Черняхівської тощо. Довгі роки саме ця плеяда оточувала визначну представницю вітчизняної інтелігенції, формувала її національний світогляд, розвивала сферу творчих задумів та планів.

Період сталінського режиму залишив особливо болісний слід в її біографії. Довгий час об'єктом цькування був її другий чоловік М.П. Василенко, безпідставній махровій критиці були піддані улюблені нею наукові авторитети: А.Ю. Кримський, Д.І. Яворницький, О.П. Оглоблин, репресовані С.О. Єфремов та Л.М. Старицька-Черняхівська. На хвилі цієї тоталітарної вакханалії вилучались готові до друку інтелектуальні праці вченої, решта намірів так і залишилась незреалізованою. Все ж вона не втратила надію на потрібність її досвіду і, попри все, виношувала думку про подальшу творчу роботу.

Н.Д. Полонська-Василенко – одна з перших вітчизняних жінок-докторів історичних наук, удостоєна цього високого ступеня за довголітню дослідницьку працю, і одна з небагатьох представниць слабкої половини – професорів Київського університету.

Майже 30 років по другій світовій війні творила і розбудовувала Наталя Дмитрівна українську історичну науку в еміграції. Цей етап її науково-академічного зростання увійшов яскравою сторінкою в скарбницю європейського наукового процесу, позначився новими творчими злетами й здобутками.

Своє завдання як історика свого народу вона розуміла широко та сумлінно, і талановито його виконувала. В полі зору дослідниці були всі важливі й вузлові моменти історії України, які вона блискуче реалізовувала за допомогою національно-державницької методології. Її наукові інтереси охоплювали стислі огляди історії церкви, культури, писемності, мистецтва, освіти, економіки, торгівлі, техніки, соціальних відносин, історії права, війська та короткі огляди минувшини українських земель. Саме завдяки такому широкому спектру поставлених питань і всебічному вдосконаленню існуючої схеми українського історичного розвитку, еміграційна спадщина

Н.Д. Полонської-Василенко має енциклопедичний характер, а фахово підібраний і упорядкований матеріал служить солідною базою для науки України.

В еміграції Наталія Дмитрівна стояла біля джерел відродження старих, а подекуди й заснування нових науково-академічних центрів, які зараз відіграють важливу роль в закордонному українознавстві. Золотими літерами вписано її прізвище в редакційно-видавничий розвій Української вільної академії наук в Європі та Америці, Наукового товариства ім. Шевченка (за межами України), Українського історичного товариства, розбудову часопису «Український історик», функціонування довідкового проекту «Енциклопедії українознавства» тощо. Важливо і те, що дослідниця виховала, підготувала і вказала творчий шлях цілій генерації талановитих українських істориків, серед яких є поважні доктори, професори і навіть академіки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. Едмонтон, 1987. Кн.1. 743 с.
2. Моргун О. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко-Моргун. *Український історик*. 1983. №2-4. С. 51-54.
3. Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський. 1871-1941. *Український історик*. 1971. №3-4. С. 94-98.
4. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен: Накладом Союзу Українок Канади з Фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. 160 с.
5. Полонська-Василенко Н. Дитинство (1884-1896). Мій рід та мої батьки: Спогади. *Український історик*. 1994. №1-4. С. 241-252.
6. Полонська-Василенко Н. Дитинство (1884-1896). Мій рід та мої батьки: Спогади (закінчення). *Український історик*. 1995. №1-4. С. 274-285.
7. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т.1. Київ, Центр навчальної літератури, 2019. 400 с.
8. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т.2. Київ, Центр навчальної літератури, 2019. 250 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1992. 640 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 1992. 608 с.
11. Полонська-Василенко Н. Київ за часів М. Зерова та П. Пилиповича. *Безсмертні: зб. спогадів про М. Зерова, П. Пилиповича і М. Драй-Хмару*. Мюнхен: Інститут літератури ім. Михайла Ореста, 1963. С. 231-252.
12. Полонська-Василенко Н. Київ: Спогади. *Український історик*. 2004. №1-2. С. 202-222.
13. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність. *Український історик*. 1966. №3-4. С. 46-57.

14. Полонська-Василенко Н. Михайло Слабченко. *Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність*. Збірник 2. Нью-Йорк-Мюнхен: Видання СВУ, 1964. С. 125-130.
15. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (Війна, 1913-1914). *Український історик*. 1983. №2-4. С. 39-50.
16. Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці. *Український історик*. 1970. №1-3(25-27). С. 33-37.
17. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі. *Наукові записки УВУ*. Мюнхен, 1963. №7. С. 101-127.
18. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: Спогади. *Український історик*. 1988. №1-4. С. 118-128.
19. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: Спогади (закінчення). *Український історик*. 1989. №1-3. С. 107-113.
20. Полонська-Василенко Н. С.О. Єфремов (Спогади). *Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність*. Збірник 2. Нью-Йорк-Мюнхен: Видання СВУ, 1964. С. 90-100.
21. Полонська-Василенко Н. Список видань Академії наук, знищених у 1930-х роках. *Книжник*. 1991. №4. С. 23-25.
22. Полонська-Василенко Н. Спогади / Упорядн. Шевчук В. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591с.
23. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. Київ: Наукова думка, 1993. 414 с.
24. Полонська-Василенко Н. Харків: Спогади. *Український історик*. 2003. №1-5. С. 386-396.
25. Полонська-Василенко Н. Цензурові утиски на Україні: До історії російської цензури на Україні на поч. ХХ ст. *Хроніка 2000*. 2002. Вип.51-52. С. 312-321.

* * *

26. Білокінь С. Н.Д. Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф. *Книжник*. 1991. №4. С. 19-25.
27. Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (1921-1934 рр.). Харків, 1994. 195 с.
28. Богдашина О. Листи Н.Д. Полонської-Василенко до О.Д. Багалій-Татаринової. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. Київ, 1999. Т.3. С. 498-520.
29. Бусленко Л. В. Довнар-Запольський як історик України. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2007. 104 с.
30. Верба І., Водотика С. Документи архівосховищ України про життєвий і творчий шлях Н. Полонської-Василенко. *Архіви України*. 1993. №4-6. С. 45-51.
31. Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884-1973). Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2008. 324 с.
32. Верба І. Забута спадщина. *Наука і суспільство*. 1993. №7-8. С. 53-55.
33. Верба І. «Запорізька матка». Н. Полонська-Василенко: короткий нарис життя і діяльності. *Старожитності*. 1992. №20. С. 4-5.
34. Верба І. Незабутнє ім'я історика. *Трибуна*. 1993. №6. С. 29-30.
35. Верба І. Н. Полонська-Василенко. *Київська Старовина*. 1993. №5. С. 25-40.
36. Верба І. Н. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху. *Український історичний журнал*. 1993. №7-8. С. 70-84.
37. Верба І. Н.Д. Полонська-Василенко та Київський університет. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті*. Київ, 1993. С. 124-128.

38. Верба І., Овчаренко П., Рубльов О. Н. Полонська-Василенко: історично-біографічний нарис життя і діяльності. *Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії*. Київ: Наукова думка, 1993. С. 8-22.
39. Вернадський Г. Обзор историко-культурного атласа по русской истории. *Русская мысль*. 1913. №IX. С. 340-341.
40. Винар Л. Матеріяли до біографії проф. Н. Полонської-Василенко. *Український історик*. 1983. №2-4. С. 55-76.
41. Винар Л. Наталія Полонська-Василенко. Видатні жінки України. *Український історик*. 1969. №4. С. 123-124.
42. Винар Л. Наталія Полонська-Василенко. *Український історик*. 1966. №1-2. С. 111-113.
43. Винар Л. Наталія Полонська-Василенко. *Український історик*. 1969. №1-3. С. 149-150.
44. Винар Л. Пам'яті професора Наталії Полонської-Василенко (1884-1973-1983). *Український історик*. 1983. №2-4. С. 37.
45. Винар Л. Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське Історичне товариство. *Український історик*. 1969. №1-3. С. 102-105.
46. Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. Київ: Наукова думка, 1991. 272 с.
47. Герасименко Н. Митрофан Довнар-Запольський. *Історіографічні дослідження в Україні: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст.* Київ, 2003. Вип.12. С. 227-261.
48. Герус-Тарнавецька І. Наталія Полонська. Вінніпег-Канада: Українська вільна академія наук, 1974. 30 с.
49. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів. 1991. 574 с.
50. Дражевська Л., Данилевська Н. Визначні жінки України. Мюнхен: Об'єднання укр. жінок на еміграції, 1950. 64 с.
51. Дублянський А. Посмертна згадка пам'яті проф. д-ра Н. Полонської-Василенко. *В обороні віри*. Торонто. 1984. №5. С. 475-478.

52. Завитневич В. Критика историко-культурного атласа по русской истории. *Голос минувшего*. 1913. №9. С. 292-293.
53. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951). Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2003. 284 с.
54. Заруба В. Історик держави і права України академік М. Слабченко (1882-1952). Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД». 2004. 456 с.
55. Заруба В. Наталя Полонська-Василенко. *Постаті: Студії з історії України*. Книга друга. Дніпропетровськ: Україна, 1993. С. 154-175.
56. Ігнатченко Г. Під вкраденою назвою. *Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму*. Київ, 1974. С. 118-122.
57. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.)). Москва: Наука, 1976. 304 с.
58. Кобченко К. Друковані органи Київських вищих жіночих курсів. *Журналістика*. 2006. №5(30). С. 91-103.
59. Кобченко К. Жіночий університет «Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ: «МП Леся», 2007. 271 с.
60. Кравченко В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. 176 с.
61. Курінний П. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко: Привіт з нагоди ювілею: 70 років життя та 40 років наукової праці на користь Україні. *Український селянин*. Мюнхен. 10 лютого 1954. №3(17). С. 3-4.
62. Мазур І., Водотика С. Н.Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя. *Шляхи розвитку слов'янських народів*. Київ, 1992. Вип.2/3. С. 219-228.
63. Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. Київ: 2000. 589 с.
64. Михальченко С. Киевская школа в российской историографии (В. Антонович, М. Довнар-Запольский и их ученики). Москва: Прометей, 1997. 228 с.

65. Непомнящий А. Невідомі сторінки біографії Н. Полонської-Василенко. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник*. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 2. С. 193-198.

66. Непомнящий А. Н. Полонская-Василенко и Крым. *Историческое наследие Крыма*. 2004. №8. С. 21-24.

67. Непомнящий А. Н. Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX века. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. Київ, 1999. Вип.6. С. 302-307.

68. Оглоблин О. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 80-ліття, зо знімкою). *Наукові записки УВУ*. Мюнхен, 1963. №7. С. 95-100.

69. Оглоблин О. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ліття). *Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України*. Вінніпег; Мюнхен, 1969. С. 9-16.

70. Оглоблин О. Передмова. *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*. Т.1. Мюнхен, 1965. С. 6-10.

71. Оглоблин О. Буржуазна історична школа Довнара-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва і місцевого націоналізму в українській історіографії). *Записки Историко-археологического института ВУАН*. Київ, 1934. Т.1. С. 215-225.

72. Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин: (Життя й діяльність). *Український історик*. 1989. №4(104). С. 38-43.

73. Омельченко В. Професор Наталя Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності). *Український історик*. 1969. №1-3. С. 86-94.

74. Омельченко В. Професор Наталя Полонська-Василенко. *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара*. Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. С. 346-355.

75. Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира за 1911/1912 учебный год. *Университетские Известия*. 1914. №10. С. 5-28.

76. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / Редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Рідний край, 1991. 478 с.

77. Рудаков В. Пятнадцатый археологический съезд в Новгороде. *Исторический вестник*. Санкт-Петербург, 1911. №9. С. 1127-1128.

78. Семенко Ю. Полонська-Василенко у Києві й на еміграції. *Старожитності*. 1993. №13-14. С. 20-21.

79. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання діяльність. Київ, 1993. 321 с.

80. Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису. *Полонсько-Василенко Н. Історія України: В 2-х т.* Київ: Либідь, 1995. Т.1. С. V-LXXXVIII.

81. Швайба Н. Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії до історика Південної України. *Покликання: збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика* / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 2009. 546 с.

82. Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете Св. Владимира. Киев, 1914. С. 167-179.